

DE RUIMTE DIE WE DELEN

Hans Teerds

Hoe maken we architectuur en
stedenbouw politiek?

stadssessays trancity^xvaliz

DE RUIMTE DIE WE DELEN

Hoe maken we architectuur en
stedenbouw politiek?

INHOUD

In gesprek met een buschauffeur	5
DEEL 1: HET ANTWOORD	15
Stede(n)bouw	16
De gedeelde wereld	23
Politiek van de ruimte	38
DEEL 2: EEN OPDRACHT	59
Botsende belangen	60
Een kritische positie	68
Ontwerp en oordeel	74
Een uitdaging voor architecten	82

IN GESPREK MET EEN BUSCHAUFFEUR

‘Wat doe jij dan voor werk?’ Het was vroeg, echt vroeg, op een koude zaterdagmorgen in november. Vanwege werkzaamheden aan het spoor moest ik mijn reis tijdelijk per touringcar vervolgen. Ik was de enige passagier en ging voorin de bus zitten. De chauffeur had duidelijk zin in een praatje. ‘Je bent de enige vanmorgen!’ ‘Waar ga je in vredesnaam naartoe op dit tijdstip?’ ‘Waar kom je vandaan?’ ‘Wat is het koud, zo vroeg in de ochtend, toch!?’ Zelf vroeg ik hem naar zijn ervaringen op de bus, dus kon ik de wedervraag wel verwachten. ‘En jij, wat doe jij dan voor werk?’

‘Ik ben architect’, zei ik gedicteerd. ‘Interessant!’ reageerde de chauffeur terwijl hij me even aankeek. Het is een beroep waar de meeste mensen wel een voorstelling van hebben en waarover, ook op feestjes, doorgesproken kan worden. ‘Wat ontwerp je dan?’ vervolgde de chauffeur het gesprek. ‘Woningen of kantoren? Binnen of buiten?’ ‘Drempels!’ reageerde ik ad rem. De buschauffeur keek me vragend aan. ‘Weinig architecten specialiseren zich in een bepaalde opgave’, legde ik mijn antwoord uit. ‘Ze willen alles wel doen. Woningen én kantoren. Binnen én buiten.’ Ik liet even een stilte vallen. ‘Er zijn naast architecten inderdaad ook binnenhuisarchitecten’, vervolgde ik. ‘Zij bepalen meer de inrichting van bepaalde ruimten, de meubels, vloer- en wandbekleding. Dat doen architecten ook, als ze de kans krijgen. Maar belangrijker is eigenlijk de structuur van het gebouw, de vorm van de ruimten en hoe die aan elkaar zijn geschakeld, dat wordt meestal bepaald door een architect. De architect trekt de grenzen tussen de ruimten, en, vooral ook, hoe deze grenzen gepasseerd kunnen worden. Daarom zei ik “drempels!”. Dat is voor mij de essentie van de architectuur. De drempel verbindt en scheidt ruimten, maar de drempel en de grens creëren ook verschillende condities, afzonderlijke werelden en onderscheiden sferen.’¹

Misschien was mijn antwoord te abstract, want de chauffeur vroeg ineens naar mijn favoriete gebouw. Een vraag die me vaker wordt gesteld en altijd in verlegenheid brengt. Ik heb wel voorkeuren, maar ze zijn weinig vastomlijnd en zeker niet beperkt tot een enkele favoriet. Sterker nog, ik vind dat we terughoudend moeten zijn om favorieten aan te wijzen, alsof architectuur gaat over films, of boeken, of, voor mijn part, sporters. We reden ondertussen de Van Brienenoordbrug op. Tegen een waterige ochtendzon opende zich de indrukwekkende skyline van Rotterdam. ‘Dit is toch gaaf!’ onderbrak de chauffeur mijn overpeinzingen, wijzend op het uitzicht. ‘Zeker!’ antwoorde ik, ‘Ik rij niet zo vaak over deze brug, maar als ik hier rij, is dit wat ik wil zien. Zo indrukwekkend!’ Mijn weerstand ten spijt om een gebouw te noemen, wilde ik de chauffeur ter wille zijn. Ik besloot een Rotterdams gebouw te noemen. De chauffeur was, zo had ik begrepen, immers een geboren en getogen Rotterdammer. ‘Wellicht vreemd voor een architect, maar jouw vraag vind ik lastig te beantwoorden. Makkelijker is het om een gebouw te noemen wat ik interessant vind. Ken je de Kunsthal?’

Meteen toen ik dit gebouw genoemd had, had ik er spijt van. Had ik niet beter de Van Nellefabriek kunnen kiezen? Wat een prachtig innovatief gebouw! Of de scheepsbouwlloods van IHC, die vanaf de brug nu ook te zien was? Daar is architectuur slim ingezet om dit enorme gebouw visueel kleiner te maken. Of het Groot Handelsgebouw, misschien wel het meest interessante gebouw van de Rotterdam.² Maar ik had voor de Kunsthal gekozen. ‘Ik weet niet of ik het gebouw mooi vind,’ legde ik uit, ‘ik vind het vooral een fascinerend gebouw. Het zal indruk op mij hebben gemaakt, juist omdat het werd gebouwd toen ik net aan mijn studie architectuur was begonnen. Het is over een weg gebouwd, er loopt een voetpad dwars door het gebouw heen dat de Westzeedijk met het Museumpark verbindt. En dan is er ook nog eens een doorgaande route door het gebouw, waarbij je

als bezoeker overal komt, en nergens twee keer, eindigend op het dak. En dan vier verschillende gevels, elke ruimte anders...' De buschauffeur kende de Kunsthal wel. Hij was er ook weleens binnen geweest, maar los van de tentoonstelling die hij had bezocht, was het gebouw hem niet opgevallen. Of het moet de onmogelijke hellingbaan van het auditorium zijn, de steile trappen, de onvindbare entree. Een storend gebouw, eigenlijk. Onhandig in gebruik. Misschien was die weerbarstigheid van het gebouw ook precies waarom ik het nu toch weer had genoemd?

Om er niet te lang op door te hoeven gaan, vroeg ik, ondanks mijn weerstand, naar het favoriete gebouw van de chauffeur. 'De Markthal', antwoordde hij direct. 'Eindelijk weer een gebouw waar we als Rotterdammers trots op kunnen zijn!'³ En terecht, de wereldpers was naar de opening gekomen en sindsdien figureert Rotterdam weer in toeristische lijstjes als een stad om te bezoeken. 'Ja, interessant gebouw,' antwoordde ik, 'die enorme binnenruimte, dat kunstwerk! Maar vind je het ook een echt mooi gebouw?' 'Ik vind het groots en indrukwekkend. Echt een tof gebouw. Ik ga er graag heen. Zomaar. Jij bent minder enthousiast, begrijp ik?' Dat had hij scherp aanvoeld. Misschien was mijn twijfel vooral een gevolg van mijn groeiende weerstand tegen spektakelstukken in de architectuur. Want als de Markthal iets is, dan een spektakel. Het is een gebouw waar je niet omheen kunt, dat de tongen losmaakt en inderdaad zelfs toeristen trekt. Een gewaagd gebouw. Aan de Kunsthal daarentegen rijd je zo voorbij, een gebouw dat vooral onder architecten bekend is als een van de bijzondere ontwerpen uit de vroege periode van het bureau OMA. Ik had dus een typisch voorbeeld van 'architectenarchitectuur' gekozen, bedacht ik mij met een schok: gewaardeerd onder architecten, maar bij het grote publiek onbekend, of sterker nog, onbemind. Wat ik fascinerend vond zou je ook nodeloos ingewikkeld kunnen noemen, zeker ten opzichte van de Markthal. Daar volgt immers het hele gebouw

een enkelvoudig idee: een grote hal in basale vorm, waarbij de schil rondom de hal bestaat uit woningen.

‘Ik vind het wel interessant dat je een gebouw uitkiest dat je trots maakt’, antwoorde ik daarom. ‘Dat is eigenlijk het fascinerende aan architectuur. Het kan allerlei gevoelens opwekken: nabijheid, harmonie, transparantie, nostalgie, vooruitgang. En ook trots. Als ik terugdenk aan mijn eigen kennismaking met architectuur, gaat het ook over een gevoel van trots. Toen ik een jaar of tien was, werden er naast het station in mijn woonplaats vier glazen kantoorgebouwen gebouwd. Ze waren een verdieping of vier tot zes hoog. Achteraf zie ik dat het vier gebouwen zijn die weinig te brengen hebben: ze zijn, ondanks het glas, donker en gesloten. Ze zijn omringd door parkeerterreinen en hebben het stationsplein niets te bieden. En toch was ik trots: voor mij straalden ze vooruitgang uit. En misschien zelfs iets van stedelijkheid. Volgens mij is dat belangrijk aan architectuur: dat de vorm van gebouwen, maar ook parken en pleinen, iets uitdrukt en iets teweeg kan brengen.’⁴

Ik geloof niet dat ik het er beter op maakte, want de chauffeur vroeg wat me dan bij de Markthal aan het twijfelen bracht. ‘Dat heeft alles te maken met het ontwerp’, antwoordde ik. ‘De kracht van dit ontwerp is dat er geen concessies worden gedaan aan de vorm. Doordat het concept van het gebouw in twee zinnen is uit te leggen, in een eenvoudige schets te vangen is, verwatert de vorm in de uitwerking niet. Iedereen herkent de vorm, het krachtige gebaar, en daarom scharen de ontwikkelaars en financiers, de bouwers en constructeurs en alle andere betrokkenen bij het bouwproces zich erachter. Dat is sterk, daar heb ik ook respect voor. De ontwikkelaar en aannemer hebben hier echt hun nek uitgestoken. Tegelijk vind ik het hier en daar knullig uitpakken. Dan is het concept belangrijker dan de ruimtelijke kwaliteit van de woningen, of de uiteindelijke vorm van het gebouw.’ Ik liet weer even een stilte vallen, om te zien of hij wilde reageren. Er kwam geen antwoord

en daarom vervolgde ik: 'Zulke opvallende gebouwen zijn op een bepaalde manier nodig, alleen al omdat ze jou, en vermoedelijk nog veel meer Rotterdammers, trots maken. Ze doen iets met de *spirit* in de stad. De Markthal heeft, met andere nieuwe gebouwen, Rotterdam internationaal voor het voetlicht gebracht.' 'Zeker', beaamde de buschauffeur. 'Ik merk dat wel in de stad. Er zijn echt veel meer toeristen dan voorheen!' 'Een beetje stad heeft toch een mooie kathedraal, muziekzaal, opera, theater, museum of indrukwekkende brug. Dat zijn bouwwerken die echt iets doen met de identiteit van de stad. Waar ik echter moeite mee heb, is als architectuur beperkt wordt tot dergelijke spektakelstukken. Dat we alleen daar nog over spreken: over gebouwen die opvallen. Maar voor mij zou het gesprek veel meer moeten gaan over de kwaliteit van de alledaagse ruimten waarin we wonen, werken en ontspannen. Die ruimten zijn nogal bepalend, ze beïnvloeden op een bepaalde manier wie je bent en hoe je in het leven staat.'

De buschauffeur keek me nu vragend aan. 'Wat bedoel je daarmee?' 'Heb je even?' vroeg ik, want ik wist dat ik nog wel even nodig had om dat uit te leggen. 'Ik wel, maar jij niet', antwoordde de chauffeur, terwijl we een stationsplein opreden en hij naar een wachtende trein wijst. 'Jouw trein voor het vervolg van je reis staat dáár voor je klaar.'

Ik ben de chauffeur een antwoord schuldig. Dat antwoord is dit essay, of beter gezegd, het eerste deel van dit essay. Daarin neem ik de tijd om een visie op architectuur en stedenbouw te ontwikkelen, natuurlijk niet alleen voor de buschauffeur. Ik merk dat over architectuur veel misverstanden bestaan en dat het vak – en daarmee de gebouwde omgeving – niet altijd op waarde wordt geschat. Niet alleen door betrokken burgers als de buschauffeur, maar ook door politici en planologen, die verantwoordelijkheid dragen voor ruimtelijke ontwikkelingen, door professionals in de bouw, als projectontwikkelaars en aannemers, én zelfs

door architecten en stedenbouwers. Ik constateer dat uit de discussies over architectuur op feestjes, uit columns in de krant en aan de manier waarop bouwprojecten worden gepresenteerd (of soms zelfs niet worden gepresenteerd). Er klinkt niet altijd de maatschappelijke urgentie in door die, mijns inziens, inherent is aan het ontwerp van een interventie in de gebouwde omgeving.

Daarom reflecteer ik in het eerste deel op de maatschappelijke waarde van architectuur. Ik noem dat de *politieke* dimensie van architectuur. Met politiek doel ik niet op het politieke bedrijf zoals dat democratisch georganiseerd is in verkiezingen, referenda, partijen, gemeenteraden, Provinciale Staten, de Eerste en Tweede Kamer, ministers, wethouders en burgemeesters. Het alledaagse politieke bedrijf is noodzakelijk omdat mensen, inwoners van een land, regio, stad of straat, van elkaar verschillen. Ze zien er niet alleen anders uit, maar willen vaak ook verschillende dingen, hebben conflicterende belangen. En dus zijn er onderlinge afspraken en regelingen nodig om elkaar de ruimte te geven – dat is wat de politiek doet. Maar de achtergrond, dat we van elkaar verschillen én tegelijkertijd de wereld met elkaar delen, dat is wat ik de politieke dimensie van het leven zou willen noemen. Het politieke gaat over botsende belangen, conflicten, frictie tegen de achtergrond van een gedeelde wereld. Wat iemand wil doen met die wereld, bijvoorbeeld een huis bouwen, is niet neutraal. Immers, het huis neemt plaats in, werpt schaduw op een belendend perceel, neemt een uitzicht weg, of verbruikt onevenredig veel energie. De opdrachtgever is ongetwijfeld blij, maar omwonenden (en latere generaties die zitten met een klimaatprobleem) hebben er nadeel van. Dat dit niet zomaar kan, hebben we in Nederland goed geregeld – inderdaad: dit is een zaak van het politieke bedrijf om de plannen te spiegelen aan het bestemmingsplan, de Omgevingswet, bouwverordeningen en andere regels en normen.

Maar de politieke dimensie die ik wil bespreken, staat voor meer: voor de ontologische conditie

dat conflict – grote en kleine conflicten, fricties, verschillen – altijd aanwezig is, wat we ook doen. Actuele politiek is een manier om daarmee om te gaan en de wereld en de samenleving te ordenen. Maar architectuur is dat ook. De politieke dimensie geeft dus aan dat architectuur niet neutraal is, maar controversieel (of zou moeten zijn) en daarom publiek bevestigd en besproken moet worden. Deze achtergrond maakt duidelijk dat architectuur veel belangrijker is dan vaak wordt gedacht. Tal van plannen kunnen zomaar gebouwd worden, zonder dat andere bewoners in een straat, buurt of stad op een substantiële manier betrokken worden. Plannen worden slechts minimaal gepresenteerd. Het is aan de geïnteresseerde burger zelf om de plannen op te vragen, op het moment dat de bouw-aanvraag in de lokale krant gepubliceerd wordt. Het is aan architecten, maar ook aan opdrachtgevers en politici, om plannen publiek en bespreekbaar te maken en toekomstige gebruikers en belanghebbenden, en in het beste geval ook het brede publiek, uit te nodigen in het ontwikkel- en bouwproces daadwerkelijk te participeren.

Daarover gaat het tweede deel van dit essay, dat allereerst bedoeld is als uitdaging aan architecten en stedenbouwers, ontwerpers en planners, politici en degenen die het ruimtelijk beleid schrijven. Toch is ook dit deel belangrijk voor de buschauffeur. Immers, als we – als burgers – architectuur op waarde weten te schatten, zal dit ook consequenties hebben voor wat we verwachten van architecten en stedenbouwers en waar we politici en planners op mogen bevragen. Het essay mondt uit in een manifest, gericht op ontwerpers, geschreven tegen de achtergrond van de dominante economisering van ruimtelijke ontwikkeling: als architectuur zo belangrijk is, wat staat de ontwerper dan te doen? Hoe maken we architectuur en stedenbouw weer politiek?

Ik ben natuurlijk niet de enige die deze vraag op tafel legt. Op het moment dat ik de punten en komma's uit dit essay redigeer, voordat het naar

de vormgevers gaat, valt mijn oog op een boek van de antropologe Albena Yaneva uit 2017 met als titel *Five Ways to Make Architecture Political*.⁵ De inhoudsopgave verraad niet veel van deze vijf manieren – maar de titel geeft in ieder geval aan dat architectuur politiek maken actie vereist. Het moet telkens weer op de agenda gezet worden van de politiek, en onder de aandacht gebracht worden van gewone burgers. Architectuur is geen zaak van architecten alleen, of een hobby van een paar liefhebbers. Architectuur gaat de hele samenleving aan. Dat klinkt pretentieus en dat is het ook. Ik hoop aan te tonen dat deze stelling geen arrogantie is, maar urgentie heeft. Niet alleen omdat we in Nederland voor een grote woningbouwopgave staan, al is dit zeker ook een architectonische uitdaging van enorme omvang. Ook al is duidelijk dat tussen ambitie en realisatie praktische belemmeringen in de weg staan, er moeten volgens de meeste politieke partijen, en ook volgens de nieuwe minister van Ruimtelijke Ordening, binnen minder dan een decennium tot wel 900.000 of zelfs 1.000.000 nieuwe woningen bijgebouwd worden. Het is moeilijk daar een voorstelling van te maken. Een stad als Zwolle bestaat uit bijna 60.000 woningen. Rotterdam heeft er ruim 282.000. 900.000, dat is zoveel als Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Sneek bij elkaar. 1.000.000, dat is 12,5 procent van het huidige aantal woningen. Kortom, wat er gebouwd moet worden is dus echt veel. Over het aantal gaat het al bijna niet meer. De politiek is het erover eens, bouwbedrijven staan in de startblokken. Inmiddels worden er fabrieken gebouwd waar woningen prefab gefabriceerd kunnen worden. Zo kunnen snel grote aantallen woningen gemaakt worden. Maar ‘wonen is meer dan woningen neerzetten’, stelde de (inmiddels alweer demissionaire) minister Hugo de Jonge in een van zijn eerste debatten als minister van Volkshuisvesting terecht. ‘Het gaat om het bouwen van gemeenschappen.’⁶ In het debat geeft hij aan werk te willen maken van ‘de ruimtelijke kwaliteit’.

Maar wat houdt die kwaliteit in en waarom is dat belangrijk? Is kwaliteit belangrijker dan kwantiteit? Deze vragen maken architectuur politiek. Niet dat architectuur een sluitend antwoord heeft, maar wel dat het belangrijke inzichten kan delen, kan bijdragen aan een evenwichtig publiek debat.⁷ Niet alleen het aantal nieuwe woningen maakt reflectie op architectuur urgent, schreef ik. Er is ook een klimaatcrisis, stikstofcrisis, energietransitie, het energiezuinig maken van bestaande gebouwen, de wederopbouw van Groningen, vernieuwing van de infrastructuur, transitie van de landbouw. En er zijn uitdagingen als biodiversiteit, eenzaamheid, vergrijzing, immigratie, politieke participatie, gentrificatie, segregatie. Linksom of rechtsom hebben deze crises en opgaven een ruimtelijke dimensie. Ze 'strijden' om dezelfde ruimte, of hebben een enorme impact op het gebruik (en de inrichting) van de ruimte. De stikstofcrisis zit de woningbouwambitie, en daarmee de zogenoemde 'wooncrisis', in de weg. Klimaatverandering heeft gevolgen voor de locaties waar we bouwen, de materialen waarin we bouwen, de manier waarop de buitenruimte is ingericht, onze actieradius, waarbij ons handelen niet alleen gevolgen heeft voor onze eigen ruimte, maar voor de hele globe. Gentrificatie heeft niet alleen een negatief effect op de betaalbaarheid van woningen in bepaalde buurten, maar beïnvloedt ook de sociale betrokkenheid van bewoners op elkaar en heeft gevolgen voor de voorzieningen in een wijk en het gebruik van de openbare ruimte.

Het is de lezer intussen ongetwijfeld duidelijk geworden dat ik met architectuur en stedenbouw het geheel van de gebouwde omgeving bedoel. Of sterker nog: het gaat om gebouwen en pleinen, straten en hogesnelheidslijnen, landschappen en interieurs. *Van stoel tot stad*, om het met een bekende boektitel te zeggen.⁸ Sterker nog, architectuur gaat zowel om de fysieke objecten, om de ruimten, maar ook om de manier waarop we deze plannen, ontwikkelen, ontwerpen, financieren,

bouwen en onderhouden. Het gaat dus om architectuur en stedenbouw, maar ook over landschapsarchitectuur en planologie, over bouwkunde en techniek, over economie en ecologie, de visionaire blik én de waardering van het erfgoed. Ik hanteer een weinig scherpe definitie van architectuur. Ik doe dat bewust. Niet alleen omdat in de praktijk soms de scheidslijnen ook door elkaar heen lopen (er zijn architectenbureaus die ook stedenbouwkundige opgaven aannemen, landschapsarchitecten die paviljoens bouwen, stedenbouwkundigen die planologische notities maken, architectuurhistorici die optreden als 'super-visors' (toezichthouders in een bepaald gebied, met als opdracht de kwaliteit van bouwprojecten te bewaken), maar ook uit principe. De politieke dimensie van de gebouwde omgeving, die ik in dit essay voor het voetlicht breng, geldt niet alleen de architectuur maar ook de stedenbouw, de landschapsarchitectuur en andere domeinen van planning, ontwerp en constructie van de leefomgeving. Mijn antwoord aan de buschauffeur begin ik dan ook door uit te leggen waarom ik deze brede blik op de gebouwde omgeving belangrijk vind, terwijl ik toch het begrip 'architectuur' wil blijven gebruiken. In het begrip architectuur zit, zo betoog ik in het volgende hoofdstuk, ook altijd een verwijzing naar de culturele ambitie, het belang van esthetiek én, niet onbelangrijk, een ethische claim. Samen vormen deze, zo hoop ik duidelijk te maken, de politieke dimensie van Markthal én elke willekeurige dwarsstraat.

DEEL 1:
HET ANTWOORD

STEDE(N)BOUW

Er zijn vele definities van architectuur in omloop. De onlineversie van het bekende woordenboek *Van Dale* geeft als definitie: ‘bouwkunst’.⁹ Een mooi begrip, maar liever zou ik beide woorden uit elkaar trekken. Architectuur als ‘de kunst van het bouwen’. Bouwkunst legt immers de nadruk op de esthetiek, op de stijl waarin een bouwwerk is opgetrokken. Maar architectuur is zoveel meer. Architectuur gaat over alles wat met bouwen te maken heeft: het ontwerp van gebouwen, maar ook de structuur van de gebouwde omgeving, van gebouwen, landschappen, stadsdelen, straten en bruggen. Architectuur is de planning wáár we nog kunnen bouwen, maar ook de zorg van de omgeving en de bescherming van monumenten. Het gaat over alles wat er bij de gebouwde omgeving komt kijken: de ruimte, de bouwwerken, de structuren ervan, de mechanismen die de ontwikkeling sturen, het ontwerp en de planning, en de voorzieningen die nodig zijn om de ruimte te onderhouden en te beschermen.

Dit zit voor mij allemaal verrat in die definitie ‘de kunst van het bouwen’. Er staat immers ‘de kunst van het bouwen’ en niet simpelweg ‘de kunst van gebouwen’. Architectuur is gekoppeld aan de activiteit van het bouwen zelf, de activiteit waarmee we de wereld structureren, nieuwe ruimten begrenzen en bestaande ruimten transformeren. Met dit woord ‘bouwen’ komt bovendien meteen het beeld van bouwplaatsen mee: plaatsen van stof en geluid, timmerlieden en hijskranen, heipalen en steigers, bouwketen, bouwputten, bouwhekken en damwanden. Architectuur gaat zeker ook over ontwerpen, over het tekenen van de toekomst, over het verbeelden van nieuwe mogelijkheden, over het waarmaken van gespannen verwachtingen, maar dan wel met de voeten in de modder – architectuur is niet alleen het visioen, maar ook de praktijk van het bouwen.

Maar dan, als tweede, het woord 'kunst'. Dat woord neem ik zowel letterlijk, als 'esthetiek' en 'artistiek', als ook figuurlijk. Architectuur is altijd geassocieerd met kunst en het kunstzinnige. Vitruvius stelt al in zijn bekende boek *De Architectura* (gepubliceerd rond 25 v. Chr.), dat bouwen niet alleen een technisch en functioneel vraagstuk is, maar ook gaat over schoonheid.¹⁰ En toen er in de renaissance een onderscheid werd gemaakt tussen toegepaste en schone kunst, werd architectuur, opvallend genoeg, ingedeeld bij schone kunsten en niet bij de toegepaste kunsten. Het is een indicatie van het belang dat werd gehecht aan de gebouwde omgeving en dus aan de vormgeving van (nieuwe) gebouwen. Architectuur werd dan ook allereerst gedoceerd aan kunstacademies, waarbij er niet alleen praktijkoefeningen waren, maar ook aan theorievorming werd gedaan. Ontwikkelingen in de techniek (de uitvinding van gietijzer, gewapend beton) zorgden voor nieuwe mogelijkheden, die de klassieke architecten aan zich voorbij lieten gaan, maar die wel opgepakt werden door ingenieurs, opgeleid aan polytechnische hogescholen, die daarmee grote (nieuwe) kunstwerken als bruggen en viaducten ontwierpen, met de Eiffeltoren in Parijs letterlijk als uitschieter. Daarmee was de naam van de architect-ingenieurs gevestigd en kregen ze ook steeds meer 'traditionele' opgaven: bibliotheken, markthallen en andere publieke gebouwen. Zo ontstonden twee verschillende scholen van architecten met totaal verschillende achtergronden – het is een spanning die nog steeds voelbaar is in het vakgebied.¹¹ Die spanning is gezond, denk ik, en die spanning lees ik terug in het woord 'kunst'. Wat mij betreft verwijst het woord 'kunst' naar de kunstzinnige dimensie van architectuur, maar óók naar de kunde, kennis en techniek die nodig zijn om te bouwen. In het woord 'kunst' komt creatief verbeeldingsvermogen samen met inzicht in het vak, kennis van de nieuwe technieken alsook kundigheid en ambachtelijkheid die nog noodzakelijk zijn om een goed gebouw

te bouwen. Deze kennis is in de loop van eeuwen opgebouwd, niet alleen in de vorm van traktaten en leerboeken, maar vooral ook in de vorm van de gebouwde omgeving zelf én in het geheel van praktijken die aan deze gebouwde omgeving werken. Daarom bestuderen (aankomend) architecten niet alleen boeken maar ook precedënten. Dat is ook de reden dat architectuur- en stedenbouwgeschiedenis een essentieel onderdeel is van de architectuuropleiding. Tegelijk wordt die opgedane kundigheid direct uitgedaagd door nieuwe ontwikkelingen in andere vakgebieden (al is de bouwwereld behoorlijk conservatief in het oppakken daarvan), zowel op het terrein van de snelle ontwikkelingen in de (digitale) technologie, als ook in de inzichten uit sociologie, antropologie en psychologie.

De definitie die ik hanteer is dus nogal breed. Het staat daarmee diametraal tegenover interpretaties die in het dagelijks taalgebruik gangbaar zijn, waarbij het vooral gaat over de vormgeving van gebouwen, of enger nog, de vormgeving van slechts enkele uitschieters uit het hele domein van bouwwerken. Bij nagenoeg alle huizen die op Funda worden aangeboden, om maar eens iets te noemen, wordt niets vermeld over de architectuur, behalve als het huis uitzonderlijk is. Dan heet het 'onder architectuur gebouwd'. Architectuur als een uitzonderlijk gebouw, dat opvalt door vorm, materiaal of locatie. Slechts een fractie van wat er wordt gebouwd, wordt uitgebreid gefotografeerd en gepresenteerd in kranten, op architectuurwebsites, in architectuurtijdschriften en architectuurboeken. Deze foto's en de bijbehorende artikelen articuleren meestal het bijzondere van het gebouw: prachtige details, zonlicht dat langs een muur strijkt, de manier hoe twee balken verrassend net langs elkaar schieten, de ingenieuze wijze hoe verschillende ruimten bij elkaar komen, een schuine kolom, een bijzonder materiaal. Maar architectuurfoto's zijn veelal zonder gebruikers, laat staan met sporen van gebruik.

Vooropgezet: ik kan enorm van zulke publicaties genieten, zeker als uit de foto's vakmanschap blijkt. Prachtig. En belangrijk (daar kom ik op terug). Maar toch suggereren dergelijke beelden dat architectuur niet bedoeld is om in te wonen of te werken. Door architectuur zo te presenteren lijkt het vak alleen over esthetiek te gaan. Bovendien onderscheidt architectuur zich van de rest van de gebouwde omgeving als de artistieke uitzondering. Architectuur als kers op de taart van de bouwproductie. Een reductie tot esthetische vormgeving maakt architectuur echter tandeloos, kwetsbaar. Het loopt het risico om marketing in de handen van projectontwikkelaars te worden, of, aan de andere zijde van het spectrum, een typische 'architectenarchitectuur', gewaardeerd onder liefhebbers maar ontoegankelijk voor het brede publiek.

Het beeld van architectuur als kers op de taart ligt voor de hand. Er wordt immers veel gebouwd zonder al te veel ambities: van dakkapellen tot tuinhuisjes, maar ook van kantoorgebouwen en huizen tot aan distributieloodsen, bruggen en parkeergarages. Als het maar voldoet aan de gestelde eisen en niet te duur is, is het al snel goed. Daar staat tegenover dat er vaak goede sier wordt gemaakt met meer 'publieke' gebouwen: stadhuizen, zwembaden, musea of winkelcentra. Daarbij komt van alles uit de kast: opvallende vormen, dure materialen, sprankelende verlichting en: fancy *marketing*. Dit onderscheid ligt min of meer in lijn met de opvatting van de Britse architectuurhistoricus Nicolaus Pevsner, die zijn boek *Outline of European Architecture* (1968) begint met de bekende woorden: 'Een fietsenstalling is bouwen. De kathedraal van Lincoln is architectuur.'¹² Bouwen is alledaags, architectuur stijgt daar, soms letterlijk, vaak figuurlijk, hoog bovenuit. Dat Pevsner, als historicus, dit onderscheid zo maakt is niet onlogisch: geschiedschrijving is nu eenmaal meestal een selectie en interpretatie van opvallende gebeurtenissen uit het verleden. Niet alles kan beschreven worden, daarom

concentreert de historicus zich meestal op de hoogtepunten, dieptepunten, uitzonderingen. Zo is in de architectuur de concentratie op de uitzondering ook onvermijdelijk: architectuurgeschiedenis wordt geschreven aan de hand van uitzonderingen, aan de hand van opvallende gebouwen en vooruitstrevende ontwerpen, van bouwwerken die de architectuur veranderden of nieuwe inzichten tot expressie brachten. Maar Pevsners onderscheid gaat verder dan de concentratie op de uitzonderlijke prestatie. Bouwen is functioneel en generiek. Hij heeft het niet over een speciale fietsenstalling, maar over de fietsenstalling in het algemeen. De kathedraal daarentegen is specifiek. Het is de kathedraal van Lincoln. *Die* kathedraal is architectuur. Nu moeten we dit niet begrijpen als dat alleen de kathedraal van Lincoln architectuur is, maar wel dat we niet over architectuur in algemeenheden kunnen spreken. Het is de kathedraal van Lincoln, die anders is dan de kathedraal van Reims of van Keulen. Wat de kathedraal specifiek maakt is telkens anders, maar wat dit gebouw vervolgens tot architectuur maakt niet: er is alles uit de kast getrokken om een esthetisch appel op ons te doen, stelt Pevsner. Dit appel is het springende punt in zijn betoog. De fietsenstalling doet ons niets. De kathedraal, daarentegen, beroert ons. Daarom is de kathedraal van Lincoln, 'a piece of architecture', een architectonisch *kunstwerk*. Het onderscheid is logisch en zeker ook functioneel voor Pevsners doel. Toch is zijn nadruk op esthetiek en betekenis mij te nauw. Niet dat ik schoonheid niet belangrijk vind, maar door architectuur enkel vanuit het artistieke aspect te begrijpen, lopen we de kans gebouwen als losstaande objecten te gaan zien, die beoordeeld worden op basis van originaliteit. Daarmee verliezen we het zicht op een aantal belangrijke aspecten van architectuur. Om er maar een paar te noemen: dat gebouwen specifiek zijn, dat gebouwen bedoeld zijn om gebruikt te worden, dat een gebouw nooit los te zien is van de omgeving. We verliezen bovendien zicht op de sociale impact

van bouwen, alsook grip op het hele economische mechanisme achter gebouw-, landschaps- en stadsontwikkeling.

Nu is het niet zo dat een focus op architectuur als kunstwerk per definitie leidt tot het negeren van al deze aspecten. Dat hangt er natuurlijk maar net vanaf hoe je kunst ziet. Veelal wordt de kunst nog steeds gedomineerd door het romantisch ideaal van een geniale kunstenaar, van kunstwerken als expressie van emotie, van originaliteit en authenticiteit. Dat beeld is meer en meer achterhaald. Steeds vaker wordt de aandacht gelegd op de sociale aspecten, de economische dimensie en de context waarin kunst geproduceerd wordt, dan wel tentoon wordt gesteld. Hetzelfde is zichtbaar binnen de architectuur, met name in de kritiek op hoe architectuur wordt geproduceerd (arbeidsomstandigheden op de bouw, maar ook binnen architectenbureaus), de kritiek op 'starchitects', op auteurschap (veelal worden gebouwen toegeschreven aan een enkele architect, terwijl daarmee de invloed miskend wordt van opdrachtgever én bureaumedewerker, van adviseurs én regelgeving, en in een hernieuwde aandacht voor participatie van (toekomstige) bewoners, gebruikers, buren, het publiek).

De uitdaging is om al deze aspecten op waarde te schatten en een balans te bewaren tussen het overschatten en onderschatten van architectuur. In die balans worden esthetiek en artistieke ambitie gewaardeerd, maar wel binnen de kaders van een geografische, sociale, culturele, economische en politieke context.

Het onderscheid dat Pevsner maakt tussen bouwen en architectuur staat mijns inziens symbool voor een spectrum dat aan de ene kant gedomineerd wordt door overschatting en aan de andere zijde door onderschatting van het belang van architectuur. Overschatting en onderschatting zijn beide een teken van onbegrip van de politieke dimensie van de gebouwde omgeving. Vanuit deze dimensie gedacht, zouden we geen onderscheid

moeten maken tussen de alledaagse fietsenstalling en de uitzonderlijke kathedraal, tussen alledaagse dwarsstraten en unieke pleinen. Natuurlijk hebben alle hun eigen functie in het grotere geheel. Het politieke perspectief, dat ik in het volgende hoofdstuk zal uitwerken, begint echter bij het bewoonbaar maken van de wereld als essentie van architectuur. Die komt mooi tot uitdrukking in het oude woord 'stedenbouw'.

De roeping van alle vakgebieden die zich met de gebouwde omgeving bezighouden is dit: het bouwen van een 'stede', het maken van plekken waar mensen thuis en geborgen zijn en het bieden van ruimte aan mensen om zich de wereld toe te eigenen en eropuit te trekken. Tegelijkertijd vind ik de nieuwe spelling ook mooi: dit moet de ambitie zijn dat bouwwerken geen losse objecten zijn, maar met elkaar een ensemble vormen, een stad, een geheel van ruimten waarin mensen wonen en werken, elkaar tegenkomen, in elkaars nabijheid zijn, in staat worden gesteld om samen te kunnen spannen. Of zoals ik betoog in het volgende hoofdstuk: een wereld met elkaar delen. Dat is waar de 'stad' in 'stedenbouw' voor staat. Die ambitie is niet beperkt tot de fysieke stad: zulke omgevingen kunnen zeker ook gemaakt worden in een dorp, op een boerenerf, binnen de muren van een fort en zelfs op een industrieterrein.

DE GEDEELDE WERELD

Wie een beetje thuis is in het werk van de Duits-Amerikaanse filosoof Hannah Arendt (1906-1975), zal de formulering het ‘bewoonbaar maken van de wereld’ die ik in het vorige hoofdstuk gebruikte om de essentie van architectuur te omschrijven wellicht associëren met haar werk. Een disclaimer is hier dan ook gepast. In dit essay volg ik grotendeels Arendts definitie van ‘politiek’, alsook enkele andere van haar inzichten. Ik doe dat niet om de lezer te overtuigen van de relevantie van Arendts werk voor de architectuur, maar wel omdat haar werk mij helpt om het grote belang van architectuur hier uit te leggen. Ik heb aan haar werk mijn proefschrift gewijd, dat ik in 2017 bij de TU Delft verdedigde.¹³ Zelfs na mijn jaren promotiestudie ben ik haar werk nog niet zat. Nog steeds ben ik ervan overtuigd dat haar werk een uniek politiek begrip van architectuur biedt, zonder dat het expliciet over architectuur gaat. Bovendien blijkt telkens weer dat haar werk uitermate relevant is voor de huidige ontwikkelingen in de samenleving én in de architectuur. Die relevantie zit met name in haar definitie van politiek, alsook in haar begrip van de wereld.

In haar essay ‘Introduction into Politics’ geeft Arendt een krachtige definitie van politiek. ‘Politiek’, schrijft ze, ‘gaat over het samenwerken en samenleven van mensen die van elkaar verschillen.’¹⁴ Arendt ziet dat als een continu gebeuren, waarin mensen de vrijheid hebben om elkaar tegen te komen, met elkaar relaties aan te gaan, soms kortstondig dan weer intensief en voor langere tijd, soms botsen die verschillen, dan weer vullen ze elkaar aan. Het is duidelijk dat deze definitie natuurlijk iets zegt over het politieke bedrijf, de actuele politiek: er moet samengewerkt worden door mensen die van elkaar verschillen. De actualiteit laat zien hoe moeilijk die samenwerking is. Maar het begrip politiek duidt niet enkel op de

politieke organisatie van de staat, het continent, de regio, de gemeente of het waterschap. Het gaat over iets wat ons dichterbij op de huid zit. In Arendts definitie zitten twee vooronderstellingen die iets zeggen over de wereld waarin wij leven en die de context vormen van architectuur. Het eerste is het aspect van samenleven (en samenwerken) en het tweede gaat over de verschillen tussen mensen.

SAMEN LEVEN/SAMEN WERKEN

In haar werk maakt Arendt een relevant onderscheid tussen de begrippen 'aarde' en 'wereld'. Aarde staat in haar oeuvre voor de globe, de natuurlijke omstandigheden op de werldebol. De wereld is in haar perspectief wat wij, mensen, daarvan maken, door haar te cultiveren en bewoonbaar te maken.¹⁵ Die cultivatie is noodzakelijk. De mens kan niet zonder meer op aarde overleven, maar moet zich op een of andere manier tegen de elementen beschermen en structuren bedenken waarin kan worden geleefd. En omdat we niet alleen op aarde zijn, is dat een wereld die ervoor zorgt dat we kunnen samen-leven en samen-werken.

Die wereld is voor Arendt heel concreet: de wereld is een wereld-van-dingen: een dak boven ons hoofd, bescherming tegen weer en wind, maar ook het pad door het woud en een brug over de rivier, een bank om op te zitten, een tafel om aan te schrijven, een park om in te ontspannen en een plein om op te demonstreren. Naast dergelijke concrete fysieke dingen omvat de wereld ook de instituties die noodzakelijk zijn voor het samenleven: de infrastructuur van rechtspraak en politiek die de vrijheid en het recht van burgers regelen, bevestigen en verdedigen. Arendts onderscheid tussen aarde en wereld is niet onomstreden, zeker niet als het wordt opgevat als een strikte scheiding tussen natuur en cultuur, de natuurlijke omstandigheden en de menselijke creaties. Is dit onderscheid wel houdbaar? Is het niet te veel op de mens gecentreerd en te weinig denkend vanuit de hele schepping?

Terechte vragen. In veel reflecties wordt ingegaan op Arendts bezorgdheid over de ‘moderne mens’ die zich zou afkeren van de (gedeelde) wereld (en zich daarmee afkeert van alles wat politiek is), maar Arendt is minstens zo kritisch op de vervreemding van de aarde, die soms in technische ontwikkelingen nagestreefd lijkt te worden.¹⁶ Zelf lees ik het onderscheid als twee entiteiten die onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn. De interventie die de wereld schept, is nog altijd een interventie in de aarde en is daarmee nog steeds met het ecosysteem verbonden. Zelfs in de stad, even aangenomen dat de stad de ultieme vorm van een ‘wereld-van-dingen’ is, is die natuurlijke conditie essentieel. Maar ook hier is de mens niet los van natuurlijke omstandigheden, zoals de klimaatverandering steeds pijnlijker duidelijk maakt. Als we aarde en wereld op elkaar betrekken en in elkaars verlengde zien, ontstaat, mijns inziens, een kader waarbinnen we de wereld kunnen begrijpen als behoedzame interventie, waarin ook de zorg voor de natuurlijke omstandigheden doorklinkt. Arendt noemt precies dat cultuur, maar daarop kom ik nog terug.

Arendts onderscheid tussen aarde en wereld zie ik bovendien als een verwoording van het besef dat we wel een (artificiële) wereld nodig hebben, zelfs als we de ambitie hebben om (weer) dichterbij en met de natuur willen leven. Het is een romantische illusie dat dit kan zonder menselijke ingrepen.

Toch is dat niet het punt dat Arendt wil maken. Zij stelt dat we een wereld nodig hebben, niet in zijn algemeenheid, als ‘mens’, maar om het *politieke* leven mogelijk te maken. Arendt benadrukt in *De menselijke conditie* twee belangrijke karakteristieken van de wereld die cruciaal zijn voor dit politieke leven:

- De wereld-van-dingen is altijd een *gedeelde wereld*.¹⁷ We kunnen dit allereerst voorstellen als een *ruimtelijke* gemeenschappelijkheid. Zelfs de kluizenaar is niet alleen op aarde, stelt Arendt. Welke afstand de kluizenaar ook neemt van de maatschappij,

er zijn toch 'dingen' die hem of haar met de rest van de wereld verbinden. Er is een pad door het bos dat de hut verbindt met de bewoonde wereld. Er is gereedschap om de hut te construeren en te onderhouden, gereedschap dat elders en door iemand anders is gemaakt. Er zijn natuurlijk niet veel kluizenaren op deze aardbol, in de meeste gevallen is het delen van de wereld een veel directere ervaring. De meeste mensen delen een straat, een gebouwcomplex, een kantoortuin, supermarkt, school, bibliotheek. Sommigen delen auto's, kleding, boeken en een abonnement op Netflix. Bij Arendt is het echter niet alleen samenwonen maar ook samenwerken. Ze doelt daarmee op het gezamenlijk zorg dragen voor de wereld. Dit is in de democratie vormgegeven via stemmingsronden en referenda, professionele politici en burgers die zich ertegenaan kunnen bemoeien. Maar de zorg voor de wereld is meer dan het politieke systeem. Het is een taak voor iedereen. Het zit verweven in het werk wat we doen, onze inzet voor de buurtspeeltuin, of ons verzet tegen de aanleg van een nieuwe snelweg.

- De wereld-van-dingen biedt *permanentie*.¹⁸ Arendt schrijft enkele decennia voor het Rapport van Rome, maar heeft een scherp oog voor de gevolgen van opkomende massaproductie, consumptie en wat in het Engels *waste economy* wordt genoemd.¹⁹ De economie van de snelle afschrijving, waarbij de dingen om ons heen een steeds kortere levensduur hebben en steeds sneller worden weggegooid en vervangen door een nog nieuwer en handiger model. Deze houding van consumptie heeft gevolgen voor de wereld om ons heen, de dingen waarmee we ons omringen en hoe we ons daarmee (kunnen) verbinden. Volgens Arendt is juist een zekere duurzaamheid van de dingen een noodzakelijke voorwaarde voor het samenleven. Het zijn namelijk de dingen die, van oudsher, generatieslang meegaan. We erven de wereld-van-dingen als we erin verschijnen en geven het door aan anderen als we haar weer verlaten. Dat maakt het inzetten voor de wereld zinvol: politiek zou

zinloos zijn als de wereld onbetrouwbaar zou zijn en van de ene op de andere dag zou kunnen veranderen. De kortere levensduur van de dingen om ons heen is niet alleen schadelijk voor de natuurlijke omstandigheden op de planeet, zoals we nu weten, maar tornt volgens Arendt ook aan de zorg voor de wereld die we met elkaar delen.

MENSEN DIE VAN ELKAAR VERSCHILLEN

Het andere vertrekpunt van Arendts definitie van het *politieke* is haar aanname dat mensen onderling van elkaar verschillen. Dit is voor haar een fundamenteel punt: geen mens is hetzelfde, reageert hetzelfde, denkt hetzelfde, handelt hetzelfde. We zijn fundamenteel vreemden van elkaar. Politiek is dus omgaan met verschillen. De hele structuur van verkiezingen, ministers, wethouders, raadsleden en Kamerleden is een institutionalisering van deze omgang met verschil (maar veelal ook een uitdrukking van hoe moeilijk dat wel niet is). Het samenwonen en samenwerken van mensen die van elkaar verschillen is echter ook iets van onze alledaagse ervaring. 'Democratie is een manier van leven', schreef de filosoof John Dewey al in de jaren tien van de vorige eeuw.²⁰ Het kan niet aan beroepspolitici overgelaten worden, maar moet door gewone burgers in praktijk worden gebracht. In onze straat, op ons werk, in het café én in de kerk, maar zeker ook op internet en de zogenoemde 'social media', moeten we telkens met verschillen omgaan: andere perspectieven, posities, ervaringen, voorkeuren, overtuigingen, belangen, wensen, ambities. Daar begint het politieke leven: omgaan met verschil, met botsende belangen en conflicterende overtuigingen. Natuurlijk wordt het omgaan met verschil uitdagender als we er niet aan voorbij kunnen lopen, als we daadwerkelijk moeten samenwonen en samenwerken. Verschil is in potentie reden tot conflict: als de burens studenten zijn, met een totaal ander dag- en nachtritme, als we binnen de familie geheel verschillende opvattingen hebben,

of als we op ons werk maar niet tot een besluit kunnen komen over een noodzakelijke investering. Het is niet vreemd dat mensen zich comfortabel voelen in wat we tegenwoordig ‘bubbels’ en ‘echo-kamers’ noemen.

Ook al was Arendt daar niet mee bekend, we kunnen uit haar werk wel afleiden dat dit afbreuk doet aan de ervaring van de werkelijkheid. Die openbaart zich pas als we beseffen hoe anderen, vanuit andere perspectieven, tegen hetzelfde ‘ding’ aankijken. Andere perspectieven openen andere dimensies, elementen, aspecten, die vanuit onze eigen positie niet zichtbaar zijn. Daarom moeten verschillen publiek gemaakt worden en conflicten niet weggemasseerd of genegeerd. Politiek is het controversiële, waarover we van mening verschillen, waar belangen botsen en overtuigingen conflicteren. De opdracht is om *ruimte te geven* aan verschil, het zichtbaar (en bespreekbaar) maken, ook in het alledaagse leven.

Dat Arendt juist pluraliteit onderstreept, heeft alles met haar eigen geschiedenis te maken. Ze groeide op in het Duitsland van voor de Tweede Wereldoorlog. Als Joodse inwoner van Berlijn ervoer ze hoe de ruimte voor verschil steeds kleiner werd, totdat het leven voor Joden, communisten, zigeuners, homo's en andere bevolkingsgroepen onmogelijk werd. Letterlijk. Arendt gebruikt het begrip ‘ruimte’ daarom zeker niet alleen als een metafoor, zoals veel andere politiek filosofen. Ze heeft het niet alleen over de figuurlijke ruimte voor verschil, die wordt gevestigd en beschermd door belangrijke politieke instituties als de grondwet, de vrijheid van meningsuiting en onafhankelijke rechtspraak. Voor haar is het minstens zo belangrijk dat mensen elkaar zien en horen – aan elkaar verschijnen noemt ze dat – en als zodanig aan elkaar laten zien hoe verschillend ze zijn.²¹ Voor Arendt is de ruimte die het mogelijk maakt om aan elkaar te verschijnen – we zouden het de publieke ruimte kunnen noemen – een essentieel onderdeel van het politieke leven.

Dit brengt ons natuurlijk al een flinke stap in de richting van de gebouwde omgeving. Het politieke domein is ruimtelijk, omdat samenleven en samenwerken door mensen die van elkaar verschillen een ruimte veronderstelt waarin mensen elkaar tegen kunnen komen, tegen elkaar aan kunnen botsen, elkaar kunnen ontlopen en de handen uit de mouwen kunnen steken. Arendts politieke reflecties zijn bovendien ook uitermate fysiek. Ze stelt dat de ruimte die noodzakelijk is om aan elkaar te verschijnen, wordt gevormd door een 'wereld-van-dingen'.²² Het politieke leven, dat gekenmerkt wordt door verschil, interactie, conflict, associatie, heeft een fysieke wereld nodig, die zowel stabiliteit biedt, als medieert tussen de mensen.

Arendt illustreert dit met een bekend geworden metafoor van een tafel. Die metafoor maakt haar idee concreet. Denk aan een tafel waaromheen verschillende mensen zitten. De tafel organiseert de mensen, het tafelblad verbindt ze met elkaar, maar geeft ze ook een afzonderlijke positie aan de tafel. De tafel verbindt én zorgt ervoor dat het verschil gearticuleerd wordt en betekenis krijgt. Als fysiek object maakt de tafel bovendien een gezamenlijk etentje, een vergadering of een goed gesprek mogelijk. Haal je de tafel weg, dan ontstaat er een ongemakkelijke situatie: dan is er niets meer wat de mensen organiseert, aan elkaar verbindt noch van elkaar scheidt.²³

Het voorbeeld laat zien hoe niet alleen de politieke instituties maar ook de fysieke omgeving de samenleving ordent, organiseert, de ruimte geeft. Maar als architect zeg ik daar meteen bij: daarmee beïnvloedt de wereld ook wat er gebeurt. Neem weer het voorbeeld van de tafel: de deelnemers aan een gesprek of etentje zijn in een bepaalde positie aan de tafel gegroepeerd. De vorm van de tafel bepaalt deze positie en heeft daarmee invloed op de onderlinge ontmoeting. Zitten de deelnemers dicht bij elkaar, of juist ver bij elkaar vandaan? Kijken ze langs elkaar heen? Kunnen ze elkaar in de ogen kijken? Is er een gezamenlijk

uitzicht, of wordt er juist een sfeer van tweedeling gecreëerd?²⁴ We zouden kunnen zeggen: de tafel (en niet te vergeten de context waarin de tafel staat) conditioneert de ontmoeting. Zoals de tafel het gesprek beïnvloedt, zo conditioneert de wereld van dingen de mens en de manier waarop er samengeleefd kan worden.

Dat laatste is een cruciaal punt dat Arendt meteen aan het begin van haar belangrijke boek *De menselijke conditie* maakt: de wereld conditioneert de mens. De mens past de omgeving aan zichzelf aan door er dingen aan toe te voegen, stelt Arendt. Maar andersom geldt ook dat deze omgeving de mens conditioneert. Het bepaalt hoe de mens leeft, functioneert, zich tot anderen verhoudt en zelfs denkt en handelt. Dit is voor het denken over architectuur een essentieel gegeven om te onderkennen. Wat wij maken en toevoegen aan de wereld, is niet neutraal. Het beïnvloedt ons doen en laten, maar werkt ook in op anderen, op menselijk en niet-menselijk leven, en daarmee op het geheel van de menselijke gemeenschap. Een evident voorbeeld is de uitvinding van elektriciteit. Het heeft het dag- en nachtritme blijvend veranderd, mogelijk gemaakt dat mensen ook 's avonds en 's nachts konden werken, konden uitgaan tot diep in de nacht en de veiligheid op straat verbeterd. De auto heeft afstanden die we kunnen afleggen vergroot, maar heeft het mensen ook dichterbij elkaar gebracht? De smartphone brengt de wereld onder handbereik, maar laat ons ook overal en nergens zijn.

Arendts constatering gaat echter niet alleen over de grote technische uitvindingen, maar is zeker ook toepasbaar op de alledaagse organisatie van ons huis, de straat, de wijk, de stad en het landschap. Soms merken we die gevolgen niet, soms is het juist heel evident. Het installeren van een nieuwe keuken laat ons nog een paar maanden verkeerde kasten of laden opentrekken om een glas te pakken. Wordt de weg aangepakt en de stoep verbreed, zijn parkeerplaatsen weggehaald, dan ontstaat er ineens een heel andere ruimte die opnieuw ontdekt moet worden. We moeten

wellicht elders de auto parkeren en een stuk verder lopen naar huis, maar dit alles heeft een positief effect op het leven van omwonenden, er is meer ruimte om elkaar tegen te komen op straat, voor kinderen om er te spelen, meer ruimte om bankjes neer te zetten en groen toe te voegen, nog los van dat er wellicht meer bewogen wordt, de schaduw die er is in de zomer en vermoedelijk ook minder uitstoot van parkerende auto's. Wordt een winkel aan de rand van de stad gebouwd, dan brengt dat een verkeersstroom van auto's met zich mee en verandert (op termijn) het patroon van het stedelijk leven.

Wie opgroeit in een goede buitenwijk heeft andere ervaringen – en ook meer kansen – dan wie opgroeit in een zogenoemde achterstandswijk. In wijken waar voorzieningen op loopafstand zijn, is minder obesitas, terwijl voortdurende blootstelling aan geluidsoverlast, bijvoorbeeld als gewoonlijk in de nabijheid van een luchthaven, zelfs tot hartfalen kan leiden. En, ten slotte, maar zeker niet onbelangrijk, wie nooit een dakloze tegenkomt, heeft vermoedelijk meer moeite om het probleem van dakloosheid te onderkennen. Onze omgeving bepaalt daarmee hoe we de wereld zien met al haar uitdagingen. Hoe een wijk is geordend en de publieke ruimte is ingericht, bepaalt of we de spreekwoordelijke 'ander' kunnen tegenkomen, hoe we betrokken kunnen zijn bij elkaar, maar ook hoe we ons kunnen engageren met deze wereld en haar problemen. Het heeft invloed op ons politieke handelen, onze inzet voor de burens, de straat, een dorp of stad. Al wordt Arendts statement meer en meer geruggesteund door onderzoek uit de omgevingspsychologie en neurologie – de omgeving beïnvloedt ons op velerlei manieren –, het is geen wiskunde.²⁵

We kunnen de gebouwde omgeving niet terugbrengen tot formules waarmee we kunnen rekenen en tekenen. Er zijn geen definitieve regels van *good design*, noch een toolbox die zonder meer overal toegepast kan worden, iedereen gelukkig maakt, en de samenleving en democratie gezond

en vitaal.²⁶ Dat is nu juist de politieke opdracht voor *makers* als architecten (en wat mij betreft ook een reden om kritisch te zijn op het idee dat *artificial intelligence* in de toekomst het ontwerpwerk van architecten kan overnemen).²⁷

Ten slotte: in haar reflectie op de wereld-van-dingen maakt Arendt een dubbele beweging die uitermate relevant is voor de gebouwde omgeving. De wereld is voor haar niet alleen gedeelde ruimte waarin mensen aan elkaar verschijnen, maar ook onderwerp van gedeelde zorg. De wereld bestaat niet op zichzelf, maar vraagt om engagement. Het is belangrijk om hier voor ogen te houden dat Arendt het niet over een abstract idee heeft, maar over de 'wereld-van-dingen'. Het woord 'dingen' kan ons overigens op het verkeerde been zetten. Wij denken misschien aan objecten: een kast van de Ikea, theekopjes van de Hema, een fiets gewonnen bij de Postcode Loterij. Maar dingen zijn voor Arendt meer dan fysieke objecten die voor een tijd bruikbaar en functioneel zijn. Arendt ontleent het woord 'ding' aan het werk van de filosoof Martin Heidegger, bij wie ze in Marburg studeerde en met wie ze ook kortstondig een (geheime) relatie had. In zijn reflectie op kunst gaat Heidegger uitgebreid in op het dingmatige karakter van kunstwerken, zowel in fysieke als filosofische zin. Het voert te ver om zijn filosofie hier te ontrafelen, maar belangrijk om te noteren is dat dingen volgens hem bijdragen aan onze vertrouwdheid met de wereld. Het zijn dragers van herinneringen en verhalen. Dat is natuurlijk evident voor kunstwerken: dat zijn dingen die verhalen vertellen, herinneringen ophalen, gedenkwaardige momenten vastleggen. Maar dat dit niet geldt voor kunstwerken alleen, blijkt wel uit het voorbeeld dat Heidegger gebruikt om zijn punt uit te leggen: een paar eenvoudige boerenschoenen (al gebruikt hij voor de voorstelling een schilderij van Van Gogh, maar zijn uitleg gaat meer over de schoenen dan over de manier waarop deze zijn geschilderd).²⁸ De schoenen

bieden meer dan bescherming tegen de natuurlijke elementen. In de boerenschoenen zit het leven vervat, het zwoegen in de aarde, de bevrijding als ze 's avonds eindelijk uitgedaan kunnen worden. Er zit ook vertrouwdheid in: schoenen zijn prettig als ze bijna één worden met de voet en we nauwelijks voelen dat we schoenen aan hebben. Zo iets geldt ook voor architectuur: het vormt onze alledaagse omgeving, waarmee we, als het goed is, telkens meer vertrouwd raken. In veel gevallen merken we onze omgeving nauwelijks meer op. We kunnen blind het lichtknopje vinden in de kamer, of de weg naar huis na werktijd. Bovendien laten we er ook zelf onze sporen na. Een beschadiging aan het keukenblad, een streep op de muur, het uitslijten van stenen op een trap. Wellicht door die omgang met de dingen, doordat we in de nabijheid van deze dingen verkeren, we ermee werken en ze onze zintuigen beroeren, raken we er ook thuis, al is dit begrip moeilijk te vatten.²⁹ Als we (na jaren) terugkomen op een plek waar we eerder hebben gewoond, wekt deze omgeving op allerlei manieren (geuren, kleuren, lichtval) herinneringen op. Tegelijkertijd moet ook gezegd worden dat de alledaagse omgeving kan ontzetten. Het kan ook een omgeving zijn waarin we nooit thuis raken, omdat het geen veilige omgeving is. Er kan niet buiten gespeeld worden door druk verkeer, er speelt huiselijk geweld, of andere dreigingen waardoor je op je hoede moet zijn. Wanneer we op zo'n plaats terugkomen, kan de angst ons weer om het hart slaan.

Toen ik mijn doctoraalstudie over Arendt en architectuur afrondde, noemde ik mijn proefschrift *At Home in the World*. Thuis in de wereld. Thuis-zijn heeft alles met hechting te maken. Met dingen om je heen waaraan je gehecht bent. Achteraf denk ik dat 'thuis-zijn' niet helemaal de juiste term is. Thuis ben je, ook voor Arendt, meer in het private domein, in de bubbel waar je tot rust kan komen, omringd door wat bekend is. In de wereld ben je nooit helemaal thuis, in die zin. Het vereist moed om in de publieke ruimte te verschijnen. De

publieke ruimte is voor Arendt ook de ruimte van het onbekende en onvoorspelbare. Daar ben je een vreemde tussen vreemden. Het vereist ook moed om je, samen met andere vreemden, aan de wereld te verbinden en je ervoor in te zetten. Arendt spreekt zelf dan ook van 'liefde voor de wereld', *amor mundi*, als drijvende kracht achter toewijding aan de publieke zaak. Alsnog heeft dat met dingen te maken waaraan je gehecht bent, aan gehecht raakt, of die in ieder geval je zorg oproepen en je aandacht vragen.

De Amerikaanse politiek filosofe Ella Myers benadrukt dat het 'ding' in Arendts reflecties nooit alleen het fysieke object betreft, maar dat het gaat om het geheel van instituties, praktijken, wetten en evenementen die samen de wereld vormen.³⁰ Dit geheel vraagt om ieders zorg: het is niet alleen iets van professionals, maar resultaat van democratische aandacht. Juist in de zorg en aandacht om deze 'dingen' verenigen we ons – dat is hoe de wereld van dingen ons bij elkaar brengt. Daarom spreekt Myers ook liever niet over 'de' wereld, maar in meervoud over werelden. Er zijn tal van dingen die onze zorg opeisen, die ons op verschillende manieren 'verenigen' in herkenning over een gedeelde zorg om het 'ding' en zo een gedeelde wereld vormen. Zo zijn via gedeelde wereld(en) beide aspecten van het politieke leven met elkaar verbonden. Je zou het als vliegwiel kunnen zien: juist door gezamenlijk ergens zorg voor te dragen verschijnen mensen aan elkaar en worden tegelijk de onderlinge verschillen duidelijk. Mensen trekken zich niet terug in hun eigen bubbel, maar engageren zich aan een gezamenlijk project, zonder de onderlinge verschillen uit te wissen. Dit brengt Arendts beeld van 'wereld' naar een toegankelijke, tastbare schaal. Er is op een meta-niveau of in abstracte zin natuurlijk een gedeelde wereld die condities schept voor het leven op aarde. Maar deze wereld wordt vooral concreet in onze dagelijkse omgeving, waar ze de meeste invloed heeft op onze handel en wandel, maar ook onze zorg oproept. Myers brengt dit perspectief

ook als een antwoord op toenemende polarisatie in de samenleving. Wat brengt mensen samen, over partijpolitieke grenzen heen?

De vernieuwing van een park, het onderhoud aan een gezamenlijke tuin, het ontwikkelen van een collectief woongebouw, de zorg voor een speelplein, vrijwilligerswerk bij de voetbalclub, de ambities van een kerk, een project om de bijen de ruimte te geven, een initiatief om voor de lokale daklozen te zorgen, de actie om de bibliotheek te behouden voor de buurt, het gezamenlijke protest tegen gentrificatie van een straat, verzet tegen de uitbreiding van een snelweg. Rondom dergelijke thema's en lokale aangelegenheden komen mensen met verschillende achtergronden, ideeën, overtuigingen, identiteiten, bij elkaar.³¹

Ik moet bij dit punt altijd denken aan het voorbeeld van de Prinzessinnengärten in Berlijn, een groot project voor stadslandbouw in het hartje van de stad. Het idee kwam van twee gesjeesde geschiedenisstudenten, die potentie zagen in een groot kavel dat al sinds de Tweede Wereldoorlog braaklag. Uniek voor Berlijn. Ze overtuigden de eigenaar met hun plan om de grond tijdelijk als moestuin te gebruiken. In de buurt werd het idee met open armen ontvangen. Een advertentie in de buurtkrant, bedoeld om vrijwilligers te werven om mee te helpen het zwerfafval op te ruimen, vond gehoor bij maar liefst 150 buurtbewoners, met een enorme diversiteit aan achtergronden. De tuin werd een doorslaand succes en een model voor tal van andere stadslandbouwprojecten over de hele wereld. Waar de studenten de potentie van het kavel zagen, herkenden de buurtbewoners zich in het tuinieren.³²

Niet dat het gemakkelijk is: er kunnen wel degelijk onderlinge en onoverbrugbare verschillen zijn. Het is geen zoete koek, benadrukt Myers. Juist de 'dingen' geven aanleiding tot conflicten.³³ Voor sommige mensen betekent de zorg voor een park de ambitie om het te houden zoals het is. Anderen willen er juist nieuwe paden in aan te leggen, of een speeltuin, of een paviljoen waar koffie wordt

geschonken. Hetzelfde kan gebeuren bij het gezamenlijk ontwikkelen van een woongebouw, waarin zeker niet alle keuzen die gemaakt moeten worden evident zijn. Er zijn (talloze) vergaderingen en ontmoetingen nodig om een ambitie te formuleren, laat staan om een gedetailleerd programma uit te werken. En dan nog kunnen betrokkenen met slaande deur vertrekken.

Toch is het Arendts idee dat de gedeelde zorg voor de wereld een gemeenschappelijke grond biedt, op basis waarvan mensen aan elkaar kunnen verschijnen door te 'handelen en spreken' – de twee begrippen die ze verbindt aan het politieke leven.³⁴ Op basis van een gemeenschappelijke zorg kunnen mensen hun eigen belangen relativiseren en andere blikrichtingen verkennen.

Dit ideaal van zorg, betrokkenheid en participatie staat in veel gevallen op gespannen voet met de massamaatschappij, het allesoverheersende consumentisme en de steeds omvangrijkere vormen van bureaucratie, die de westerse wereld in zijn greep hebben. Arendt onderkende welke invloed dit heeft op de volle breedte van het politieke leven, te beginnen bij het politieke systeem van overheid en (democratische) instituties, waarbij politici steeds meer worden gezien als belangenbehartigers die het volk een bepaalde dienst verlenen en waarbij gemeenten en landen meer en meer gerund worden als een bedrijf, alsook bij maatschappelijke organisaties, zoals woningbouwverenigingen, die soms met grote idealen hun werk begonnen, maar in de afgelopen decennia zich steeds meer als marktpartijen zijn gaan gedragen, al dan niet gedwongen door het overheidsbeleid. Zo komen ze steeds verder af te staan van de eigen idealen, alsook van het 'product' dat ze leveren, de bewoners die ze dienen, de patiënten die ze verplegen. Daarmee raakt de massamaatschappij ook de publieke ruimte, onze alledaagse omgeving. Niet alleen in de vorm van massaproductie en consumentisme, die de mens meer en meer laten kiezen, terwijl tegelijkertijd de wereld steeds eenvormiger wordt, maar ook in

een toenemende consumptieve houding naar de wereld zelf, die geen recht doet aan de complexe en diverse realiteit. Van de weeromstuit steken mensen steeds vaker de handen uit de mouwen, richten zelf nieuwe zorgorganisaties, wooncoöperaties, buurtorganisaties, coöperatieve energiebedrijven op – terug naar het ‘ding’, waarbij de mensen zelf verantwoordelijkheid nemen.³⁵ Initiatieven als burgerraden laten zien dat alternatieven voor het politieke bestel zoals we dat kennen vruchtbaar kunnen zijn en het vermogen hebben om over verschillen heen gesprekken te voeren en moeilijke onderwerpen uit te diepen en soms zelfs beslissingen te kunnen maken.³⁶ Deze initiatieven laten zien dat mensen wel degelijk geëngageerd kunnen zijn en zich willen inzetten voorbij het eigen belang. Tegelijkertijd is ook duidelijk dat deze vorm van samenwerken gekoppeld is aan een overzichtelijke schaal. Daadwerkelijk onderling contact is in al deze initiatieven een essentieel onderdeel van de organisatie.

In haar werk heeft Arendt ogenschijnlijk weinig oog voor de specifieke bijdrage van architectuur aan de gemeenschappelijke wereld. In *The Human Condition* verwijst ze slechts zijdelings naar architectuur en ook in de rest van haar oeuvre komt de gebouwde omgeving nauwelijks ter sprake. Dat neemt niet weg dat Arendts ideeën een vruchtbaar kader vormen voor het nadenken over de politieke dimensie van de gebouwde omgeving. Architectuur grijpt hoe dan ook in de gedeelde wereld in en is daarom fundamenteel politiek van aard. Die stelling zal ik in het volgende hoofdstuk oppakken, als ik zal laten zien hoe architectuur bijdraagt – of helaas ook afbreuk doet – aan deze wereld-van-dingen die we, of we willen of niet, met elkaar delen.

POLITIEK VAN DE RUIMTE

Architectuur is niet de wereld, net zomin als andersom: de wereld is niet enkel architectuur. Beide entiteiten zijn zoveel meer dan dat. Maar dat architectuur op fundamentele wijze bijdraagt aan het vestigen en onderhouden van wat Arendt de 'wereld-van-dingen' noemt, de gemeenschappelijke wereld, waarin de 'mens in meervoud' kan floreren, behoeft geen betoog, lijkt me. Ik noem het fundamenteel, omdat architectuur zowel fysiek als mentaal een wereld schept. Het kappen van enkele bomen in een bos, het rijgen van twijgen om een afdak te creëren tussen de bomen, levert niet alleen beschutting tegen de natuurlijke elementen, maar ook een ruimte om te gebruiken. De eenvoudige ingrepen maken bovendien verschil tussen hier en een daar, binnen en een buiten, het een en het ander, waarmee een herkenbare plaats in het woud is gemaakt, niet alleen een identiteit voor de maker en gebruiker, maar ook herkenbaar voor ieder die tussen de bomen door struint. Met het woud en het afdak refereer ik naar wat in de architectuurtheorie een bekende oorsprongsmythe is: de 'primitieve hut'. Deze hut wordt door de historicus Marc-Antoine Laugier in zijn boek *Essai Sur l'Architecture* uit 1753 naar voren geschoven als de oorsprong van architectuur. Het beeld van de hut is vooral bekend van de ets van Charles Dominique Eissen, die als openingspagina is opgenomen in de tweede editie van zijn boek. De ets toont een vrouw die een engelachtig kind wijst op een dergelijk afdak dat tussen de bomen gevlochten is. De vrouw is de personificatie van architectuur, terwijl het kind staat voor de nieuwe richting die zij wijst, of eigenlijk die Laugier de architectuur wijst. Het boek is een kritiek op de barok, met haar overdadige vormtaal en veelheid aan historische referenties. Laugier bepleit daarentegen een rationele benadering van architectuur, waarbij niet de ruïnes van de Grieken,

maar de ratio van de natuur het vertrekpunt is. En dat is precies wat de hut te bieden heeft. Ondanks de eenvoud van bomen en twijgen biedt de hut toch een tempelachtige constructie, waarbij de bomen als kolommen werken.

Het gaat mij hier niet om Laugiers kritiek op de barok. De hut is duidelijk ook een mythe: de stap van een plek in het woud en het rijgen van twijgen staat ver af van daadwerkelijk gebouwde structuren van natuursteen en houten balken, gebakken steen en gegoten glas. Hoe eenvoudig ook, het natuurlijk materiaal moet bewerkt, alvorens er muren, daken, deuren, ramen, trappen en vloeren van gemaakt kunnen worden. Bouwen brengt meer met zich mee dan het kappen van een boom en het uitzoeken van wat rechte takken. En hoe 'rationeel' het bouwen ook aangevlogen kan worden, het kan toch niet om vragen heen over vorm, constructie, uitstraling, over de ruimtelijke opbouw, de compositie en de toegankelijkheid, die, zoals ik in dit hoofdstuk zal uitwerken, uitermate politiek van aard zijn.³⁷ Laat me deze politieke dimensie ontrafelen in vier principes van architectuur die bijdragen aan het bewoonbaar maken van de wereld: de grens, de vorm, de interventie en de verbeelding.

1. RUIMTE EN GRENS

Meer dan over het maken van objecten gaat architectuur mijns inziens over het scheppen van ruimte. Door het kappen van een boom wordt ruimte gemaakt in het woud, niet alleen in letterlijke zin, maar ook omdat op die plaats het zonlicht een andere conditie schept dan in de rest van het woud. Architectuur maakt echter niet alleen ruimte door obstakels weg te nemen, het richt vooral ook obstakels op. Architectuur vlecht het afdak dat de zonneshijn én de regen tegenhoudt. Maar het maakt ook een muur, om ongenode gasten buiten te houden. Architectuur maakt ruimte door grenzen te markeren. Daarmee maakt het niet alleen ruimte, het maakt deze

ruimte ook bruikbaar en herkenbaar. Grenzen verlenen beschutting én, tegelijkertijd, zorgen ze ook voor structuur. Daarmee definieert de grens de wereld en structureert zo het leven van mensen en gemeenschappen door verschillende ruimten aan te bieden – niet alleen verschillende ruimten, maar ook verschillende condities. Zonder grenzen is er geen identificeerbare ruimte, geen besef van lokaliteit, geen gemeenschap. Het bestaat allemaal bij het maken van onderscheid.

Dat zulke obstakels politiek zijn, behoeft in een tijd waarin de grenzen hoger en hoger worden opgetrokken en voorzien van hekken met prikkeldraad en muren met glasscherven, geen betoog. De grensmuur die rondom Europa in allerlei vormen gebouwd wordt, net als de beoogde muur tussen de Verenigde Staten en Mexico, of de muur die in Israël is gebouwd rondom de Palestijnse gebieden en de muur die tot drie decennia geleden de stad Berlijn in een oostelijk en een westelijk deel uiteenlegde, maken de politieke dimensie meer dan duidelijk. De grens beschermt wat van ‘ons’ is en wat niet, wie er toegang heeft tot datgene wat door de grens afgeschermd wordt en wie niet. De grens discrimineert per definitie, het sluit in én uit. Architectuur articuleert dit onderscheid door de grens te verstoffelijken. Daarmee is architectuur de fysieke articulatie van tal van grote politieke opgaven. Ik noem er hier twee:

- Door grenzen te trekken wordt een bepaalde plaats omsloten en daarmee in eigendom genomen, toegeëigend. De grenzen definiëren de condities voor bepaald gebruik van de ruimte, zowel binnen als buiten deze grenzen. Je kan ook zeggen: het accommodeert gebruik – soms in een heel bepaalde zin zoals een keukenblok vastlegt waar in huis gekookt gaat worden, soms in een meer open formulering. Een kamer kan zowel slaapkamer zijn als studeerkamer. Aan dit in gebruik nemen van de ruimte draagt de vorm en maat van de ruimte bij, net als de locatie, de atmosfeer, het klimaat, de bodemgesteldheid, de

inrichting enzovoort. Architectuur accommodeert het gebruik niet voor even, maar voor de lange termijn, soms zelfs voor eeuwen. Gebouwen, landschappen en infrastructuur worden niet gemaakt om van de ene dag op de andere dag vervangen te worden, maar juist om op een bepaalde plaats voor een (on)bepaalde tijd het leven te ordenen en organiseren. Toegegeven: in strikte zin is het mogelijk om een gebouw te verplaatsen en soms zijn gebouwen zo ontworpen dat ze gemakkelijk uit elkaar gehaald kunnen worden en elders weer opgebouwd, maar de voorbeelden in de praktijk laten zien hoeveel inspanning en organisatie dat kost. Architectuur bezet de ruimte, voor lange tijd. Los van de uitdagingen die (grond)eigendom met zich meebrengt (en de vraag of je 'grond' überhaupt kunt bezitten), structureert architectuur hiermee de wereld en heeft daarmee consequenties voor de samenleving door de tijd heen. Wat wij nu plannen, bepaalt voor een groot gedeelte hoe het individuele, collectieve en publieke leven zich in de komende decennia in de ruimte kan ontwikkelen. De horizon van wat wordt gebouwd, en daarmee de politieke opgave, is dus veel breder en veel verder de toekomst in, dan de specifieke aanleiding van een opgave, een programma van eisen.

- Grenzen kunnen niet zonder momenten waarop de grens overschreden kan worden. Immers, een ruimte moet wel toegankelijk zijn, soms voor iedereen, dan juist weer voor een kleine groep gebruikers en bewoners. Sommige grenzen zijn heel subtiel en kunnen gemakkelijk overschreden worden. Wie van een hoofdweg een zijstraat inrijdt merkt verschil. Het is duidelijk dat de hoofdstraat veel verkeer kan behandelen, terwijl de zijstraat enkel voor bestemmingsverkeer is bedoeld. De toegang tot een kantoor is minder subtiel: van draaideuren, via de balie waarachter een medewerker de bezoeker opvangt, tot de poortjes waarvoor een toegangspas vereist is. Binnen de architectuur, en zeker ook in de stedenbouw, is met name de grens tussen publiek en privé

essentieel, tussen dat wat openbaar moet zijn en dat wat juist beslotenheid nodig heeft. De vormgeving van de grenzen maakt veel duidelijk over de toegankelijkheid. Worden bezoekers uitgenodigd of juist geweerd?³⁸ Kunnen ook mensen die slecht ter been zijn goed binnenkomen, of moeten zij met de goederenlift, via een achteringang? Voorbij de entree en toegankelijkheid, bepalen de grenzen die worden getrokken ook de relaties die kunnen worden gelegd: hoe komen verschillende wooneenheden, werkvloeren en voorzieningen bij elkaar? Deze grens is niet altijd scherp, maar kan via verschillende tussenruimten verlopen, zoals in het geval van Aldo van Eycks ontwerp voor het Burgerweeshuis.³⁹ Hoe dragen de grenzen bij aan de onderlinge relaties? Grenzen kunnen productief gemaakt worden, bijvoorbeeld door er zitelementen in te integreren, of door er groen op te laten groeien, waardoor het gebouw bijdraagt aan de biodiversiteit, het verbeteren van de leefomgeving.⁴⁰ Architectuur kan, kortom, afstand scheppen, maar ook eenheid creëren.

Maatschappelijk gezien is het claimen van ruimte en het stellen van grenzen om bepaald gebruik mogelijk te maken een van de grootste vraagstukken van onze tijd, zeker in een land als Nederland waarin elke vierkante meter grond een bestemming heeft (gekregen). En binnen die context zijn er nieuwe vragen: de woningbouwambitie en energietransitie, de transitie van de agrarische sector en snelle veranderingen in het winkelgedrag, de gevolgen van klimaatverandering, de vergrijzing enzovoort. Bovendien zorgen deze ontwikkelingen ook voor nieuwe vragen, met name met betrekking tot de toegankelijkheid. Hoe schaarser de ruimte, hoe ontoegankelijker deze wordt.

Het ultieme voorbeeld hiervan is natuurlijk de woningmarkt, waarbij niet alleen bepaalde locaties onbereikbaar zijn geworden voor grote delen van de samenleving, niet alleen vanwege de prijs van de woningen, maar ook vanwege allerlei bijkomende kosten. Het proces van gentrificatie,

waarbij zittende bewoners verdrongen worden door meer-vermogende bewoners, heeft niet alleen te maken met de hoge huur- en verkoopprijzen, maar ook met de uitdaging om een juist niveau van voorzieningen in stand te houden.

De politieke dimensie is de vraag wie het recht heeft ruimte in te nemen, terwijl aan anderen die ruimte wordt ontzegd. Hoe kan architectuur zowel *ruimte maken* als ook *ruimte laten*, om het met een boektitel van architect Herman Hertzberger te vragen?⁴¹ *Van wie is de stad* (opnieuw een recente boektitel)?⁴² Wie hebben het voor het zeggen?⁴³ Zijn dat de politici, die namens de bevolking het beste zoeken voor de burger? Zijn het de professionals, die met hun kennis en kunde de beste stad of het mooiste landschap proberen te tekenen? Of zijn het toch degenen die de grond bezitten en kansen zien om bepaalde gebieden profijtelijk te ontwikkelen? Of is er ruimte voor bewoners, toekomstige gebruikers, omwonenden en belangstellenden om intensief te participeren in een ontwikkelingsproces?⁴⁴ Hoe zorgen we op een rechtvaardige – en democratische – manier voor goede en betaalbare woonomgevingen, voldoende werkgelegenheid, bereikbaarheid, winkel- en groenvoorzieningen, speelruimten, scholen?⁴⁵

2. VORM EN BETEKENIS

Die vragen brengen ons bij het tweede perspectief: de articulatie van de grenzen als object van architectuur. Dat de grens uitnodigend is, of afstotend – een gevel die compleet opengeschoven kan worden versus het befaamde prikkeldraad – is ook een kwestie van vorm en materialisering. Vorm is niet om het even: het organiseert het gebruik, vertelt een verhaal, is een object van (collectieve) herinneringen.

- Het is als fysiek object met een bepaalde verschijningsvorm en gebouwd en geconstrueerd met een specifiek materiaal dat bepalend is voor de manier waarop het leven erbinnen en

eromheen plaats kan vinden. Neem het voorbeeld van een fontein: ze zijn er in alle soorten en maten. Een fontein midden in een waterplas in het park mag dan goed zijn voor het zuurstofgehalte van het water en bovendien een aangenaam beeld opleveren, als noodbron van drinkwater is deze ongeschikt. Een fontein op de hoek van een straat, waarbij het water in een kleine straal in een grote kom terechtkomt – Zürich heeft talloze van zulke fontein – , is daarentegen vooral bedoeld voor de bewoners en toevallige passanten, zeker in de tijd dat er nog geen drinkwaterleidingen waren aangelegd, noch op elke straathoek flesjes water werden verkocht. Op deze manier conditioneert architectuur het leven, door patronen van gebruik te sturen. In zijn reflectie op het werk van Arendt en het domein van architectuur schrijft de Amerikaanse politiek filosoof Patchen Markell: ‘de vorm van een gebouw kan (...) een bredere betekenis tonen of verhullen en de aandacht van de gebruikers naar bepaalde vergezichten richten (en dus andere daarvan afsluiten). Daarmee maakt het verschillende aspecten van de eigen plaats in de sociale topografie en politieke economie van de omgeving meer of juist minder zichtbaar.’⁴⁶ Dat laatste is de paradox van architectuur: het kan zowel zichtbaar als onzichtbaar maken. Op sommige plaatsen is de Berlijnse muur die het oostelijk en westelijk deel van deze stad voor lange tijd van elkaar scheidde, nog te ervaren. Maar op andere plekken is zorgvuldig gewerkt om deze hele dramatische geschiedenis onzichtbaar te maken. Dit vermogen is niet alleen een kwestie van het singuliere object, maar zeker ook van de manier waarop objecten zich tot elkaar verhouden, van ruimtelijke sequentie en compositie. Twee objecten op enige nabijheid van elkaar vormen een nieuwe ruimte, de counter-vorm van de objecten, ofwel de tussen-ruimte die ontstaat door twee objecten in elkaars nabijheid te plaatsen. Geen vorm zonder counter-vorm, geen ruimte zonder

- tussen-ruimte, gevormd door de materialisering van de grenzen. Hier zijn we terug bij Arendts metafoor van de tafel, waarvan ik eerder constateerde dat de vorm bepaalt op welke manier de mensen zich met elkaar kunnen verbinden en met elkaar associëren. Zo ook de ruimte. De vorm van een straat, een collectief woongebouw, een park, de ruimtelijke structuur en compositie, de sequentie van verschillende ruimten ten opzichte van elkaar, mogelijke zichtlijnen, zorgen ervoor of bewoners en bezoekers, passanten en gebruikers, elkaar ontlopen, of juist in elkaars nabijheid worden gebracht, of ze elkaar kunnen zien en horen, of dat er geen interactie mogelijk is. De manier waarop ruimten met elkaar zijn verbonden, de materialen die haar letterlijk vormen en van maat, schaal en ritme voorzien, bepalen bovendien of een omgeving aangenaam is, fijn om er te komen, om er terug te komen, of niet. De vorm maakt de ruimte én de tussenruimte, bepaalt de mogelijkheden, niet alleen voor het gebruik, maar zeker ook voor het politieke leven. Natuurlijk is het niet zwart-wit. We moeten architectuur ook weer niet overschatten. Het is een schakel in een veel groter complex verhaal van intermenselijke verhoudingen, politieke organisatie, tradities, rituelen enzovoort. Maar laten we architectuur ook niet onderschatten: het is wel degelijk van grote invloed op wat we zien, welke patronen we ontwikkelen, zowel individueel als collectief.
- Vorm en materialisering scheppen ook verwachtingen. Een chic bankgebouw is weinig uitnodigend voor een kleine spaarder, een open en ruime bibliotheek nodigt uit om naar binnen te gaan. Architectuur kan luxe, comfort, goedkoop, vernuft, vooruitgang, verval suggereren. Maar het kan de gebruiker ook uitnodigen om zich de ruimte toe te eigenen, een plantenbak op een parkeerplaats te zetten, of een paar tegels uit de stoep te wippen om bloemen te planten, de meubels op een andere plek te zetten, een nieuwe deur te installeren. Met andere woorden:

de vorm van een object overstijgt het praktische nut van het object. Het is ook expressie van een visie, een boodschap. De fontein drukt ook 'watervoorziening' uit, zeker als er een haak is om een emmer aan te hangen. En als de fontein omringd is door bankjes, suggereert het dat de plek ook een 'ontmoetingsplaats' is. Dit geldt eens te meer voor wat we, in navolging van de Amerikaanse politiek filosoof Bonnie Honig, de 'publieke dingen' zouden kunnen noemen. Honig doelt hier op de 'dingen' die mensen bij elkaar brengen en daarmee de gemeenschappen ondersteunen. Denk aan publieke ruimten en gebouwen als stadhuizen en bibliotheken, stations en stadions, theaters en musea, nationale parken en lokale pleinen. Ze is ervan overtuigd dat deze 'dingen' 'een gevoel van gemeenschapselijkheid' kunnen brengen.⁴⁷ Kunnen brengen, want dergelijke gebouwen kunnen natuurlijk ook zo vormgegeven worden dat slechts een select deel van de gemeenschap zich welkom voelt; de toegang kan zo beperkt worden dat ook publieke dingen bijdragen aan toenemende segregatie in de samenleving. Voor Honig is aandacht voor de publieke dingen een essentieel onderdeel van de democratie – het zijn de publieke dingen die het narratief van de democratie ondersteunen.

- Meest direct wordt de relatie tussen vorm en betekenis in monumenten, die ontworpen zijn om een bepaald verhaal te vertellen, een specifiek moment uit de geschiedenis te herinneren. Hier komt architectuur het dichtst bij kunst in de artistieke zin van het woord. De Weense architect Adolf Loos beweerde daarom dat enkel het (graf)monument architectuur was. Wie door het bos loopt, zo schrijft hij in 'Architektur', en een kleine verhoging tegenkomt, wordt stil. Het is meteen duidelijk dat het een grafheuvel is. 'Dat is architectuur', voegt hij er veelbetekenend aan toe.⁴⁸ Het hoeft geen kruis, obelisk of grafzerk. Het is aan de vorm van de heuvel wel duidelijk dat er iemand begraven ligt. Loos gebruikt hier een beperkt begrip van architectuur: als kunst,

waarbij vorm en betekenis samenvallen. Hij verzet zich daarmee tegen zijn tijdgenoten in Wenen, die architectuur inderdaad als kunst opvatten en derhalve alles – letterlijk alles, tot op het theeservies aan toe – tot op de vierkante centimeter door wilden ontwerpen. Zelf is Loos bekend geworden door de gevels die hij ontwierp met nauwelijks versiering, witgepleisterd en met hier en daar een klein raam. Het is zorgvuldig ontworpen, met grote precisie, symmetrisch, maar toch, zeer terughoudend. De drukte van de opkomende metropool vroeg om een anonieme architectuur, stelde hij.⁴⁹ Inmiddels staan Loos' anonieme gevels symbool voor de moderniteit, voor de radicale breuk met een traditionele architectuur. Ook al vallen vorm en betekenis niet samen en kan zelfs de betekenis door de tijd veranderen, het is duidelijk dat de vorm altijd meer is dan een instrumenteel antwoord op een bepaald gewenst programma. In het bijzonder geldt dit met het verstrijken van de tijd, wanneer objecten, van een individueel huis tot een theater, van een straat tot een landschap, drager worden van individuele en collectieve herinneringen en de sporen tonen van gebruik en historische gebeurtenissen. Dan wordt architectuur deel van de identiteit van een individu, van een stad en van een samenleving. Dat is waarom kathedralen belangrijk zijn voor steden, net zo goed als nieuwe iconen als de Markthal. Tegelijk is duidelijk dat deze identiteit vooral de dominante groepen in de samenleving bedient. Het zijn de machthebbers die hun sporen nalaten in de ruimte. Marginale groepen zijn over het algemeen nauwelijks zichtbaar, laat staan dat ze vereeuwigd worden in monumentale gebouwen, dan wel monumenten.

3. INTERVENTIE EN TRANSFORMATIE

Zowel de hut van Laugier, als ook Arendts notie van de wereld, suggereren de transformatie van natuurlijke omstandigheden in een bewoonbare

plaats. In de praktijk is architectuur natuurlijk vooral een interventie in de wereld zelf, of beter gezegd in (een) al bestaande wereld(en). Niet dat in de architectuur het perspectief van de 'aarde' er niet meer toe doet. Ik schreef al eerder dat ook binnen de wereld de natuurlijke condities uitdagend en in de meeste gevallen ook maatgevend zijn: warmte en koude, regenval en sneeuw, insecten en ander (on)gedierte kunnen niet genegeerd worden. Maar de verhouding tot de wereld die al bestaat, brengt een dimensie in die zeker vandaag de dag niet onbesproken kan blijven. Architectuur start niet bij een tabula rasa, een leeg vel, zoals de modernisten suggereerden. Technisch kan dat natuurlijk nog steeds, maar het is tegelijkertijd niet meer van deze tijd om met bouwen te beginnen door het bestaande landschap weg te moffelen onder een dikke laag zand, of met het leeg maken van een kavel, door te slopen wat er staat – zeker niet in tijden waarin we, omwille van het klimaat, voorzichtig met onze *resources* om moeten gaan. Meer nog: als we beseffen dat de wereld de gemeenschap vormt, conditioneert, in zowel fysieke als mentale zin, door verhalen present te stellen en ruimte te bieden aan herinneringen, is de omgang met de bestaande wereld ook niet om het even, maar een actueel politiek vraagstuk. Met het slopen van bestaande structuren worden ook herinneringen uitgewist. Daarmee gaan essentiële aspecten van het menselijk leven en van de samenleving verloren. De politieke dimensie van het bouwen is nooit ver weg: alles wat we doen heeft een effect op de aarde én de wereld, en daarmee op het klimaat, alsook op de politieke en sociale gemeenschap. Vanuit dit perspectief zijn onder andere (historische) monumenten in een stad van belang.

Bekend is het pleidooi van de Italiaanse architect Aldo Rossi, die historische monumenten begreep als essentieel voor een vitale en levendige stad: ze hebben het vermogen het verleden in het heden te vertegenwoordigen en zijn dragers van collectieve

herinneringen. Daarom kunnen ze begrepen worden als ankers in een stad die continu verandert.⁵⁰ Hij komt met dit punt in reactie op het genoemde modernisme in de architectuur en stedenbouw, waarin het bestaande als obstakel werd gezien. Rossi's perspectief raakt aan Arendts reflecties op cultuur, al biedt zij een perspectief dat breder is dan enkel het monument. Cultuur ontstaat als de dingen in een zinvol verband met elkaar worden gebracht. Als dingen samen een wereld vormen en een gemeenschap conditioneren, dan is cultuur het verband tussen de dingen. Een verband dat zorg draagt voor een ruimtelijk geheel én permanentie in de tijd.⁵¹

Een collectie van monumenten, van uitzonderlijke en iconische gebouwen maakt geen stad. Het blijft een verzameling objecten. Stad betekent samenhang, waarbij de objecten met elkaar een geheel vormen. Niet zonder spanning overigens: juist wanneer de openbare ruimte een netwerk vormt, is daar ook de mogelijkheid van het onverwachte, het ongedachte en het onverkwikkelijke. En juist waar dingen in elkaars nabijheid worden gebracht, ontstaat ook spanning en conflict. Dat behoort tot de essentie van het stedelijk leven: het verschil, het conflict en de congestie.⁵²

Met Rossi sluit Arendt verandering niet uit. Integendeel. In haar essay 'The Crisis in Culture' wijst Arendt op het verschil tussen Romeinse en Griekse omgang met cultuur. 'Het woord cultuur is afgeleid van *colere*', stelt ze. Dat betekent zoveel als cultiveren, zorg dragen voor, hoeden en ook behoeden. Het verwijst dus allereerst naar het cultiveren van de aarde. De Griekse traditie legt daarbij de nadruk op het aanpassen van de omgeving en de kracht die nodig is om de aarde te cultiveren. Hier domineert het aspect van maken. De Romeinse traditie tendeeert juist naar de andere kant: het zorg dragen voor de monumenten uit het verleden.⁵³ Arendt stelt in haar essay dat beide perspectieven samen opgaan. Daarom vinden we het barbaars als in oorlogen, naast de talloze menselijke en dierlijke slachtoffers, ook belangrijke

kunstschaten, beelden en monumenten uit het verleden vernietigd worden.

Toch laat Arendt wel ruimte voor 'geweld'. De wereld kan niet tot stand gebracht worden (en ook niet in stand gehouden worden) zonder geweld toe te passen. Om een houten tafel te maken moet nu eenmaal een boom geveld en in stukken gezaagd worden. Maar dit geweld, dat volgens haar inherent is aan het maken, moet samen opgaan met het zorg dragen voor de wereld. Dit brengt ons terug bij het begrip zorg: dit bezorgd zijn over dat samen opgaat met het actief zorg dragen voor de wereld is een essentieel onderdeel van de democratie. Alles wat we doen is wat dat betreft opereren binnen bestaande condities, zelfs als er revolutionaire stappen voorwaarts nodig zijn. 'Alles ist Umbau', schreef de Weense architect Hermann Czech veelbetekenend. Zelfs nieuwbouw is transformatie.⁵⁴ Dat is geen restrictie, laat staan een inperking van creativiteit. Welbeschouwd is transformatie ook veel uitdagender dan opnieuw te beginnen. De wereld biedt alles al: de kennis van eeuwen zit vervat in de ruimte, in de context waarmee gewerkt wordt. De complexiteit van samenlevingen komt samen in de gebouwde omgeving. Er is geen tabula rasa, geen leeg vel papier waarop we de eerste strepen kunnen zetten. We moeten reageren – alles wat we doen is interactie met structuren die anderen voor ons al hebben opgeworpen, transformatie van het bestaande. Het is de culturele (en politieke) opdracht waar architecten voor staan. Omgaan met een wereld is balanceren tussen onderhoud en vernieuwing, tussen behoedzaamheid en geweld, tussen oudbouw en nieuwbouw.⁵⁵

4. VERBEELDING EN VERBINDING

Bovenstaande politieke dimensies gaan grotendeels over de strijd om de ruimte, over de vorm van de ruimte, over de manieren waarop grenzen getrokken worden en mensen met elkaar in contact gebracht kunnen worden (of uit elkaar

gehouden worden) en hoe interventies zich verhouden tot de al bestaande aarde en wereld. Architectuur is echter niet alleen de studie van ruimte en constructie, maar ook het vak dat zich bezighoudt met de vormgeving ervan. Ook op het moment dat 'alles' transformatie is. Ik schrijf vormgeving bewust met een '-'. Ik benadruk ermee dat juist de vormgeving bewuste actie is, zo niet een politieke daad. Een ontwerp is niet slechts een antwoord op een bepaald programma. Er speelt hoe dan ook altijd een bepaalde visie mee, een narratief dat verteld wordt met het ontwerp. Het bepalen van de (uiteindelijke) vorm is daarom zowel een praktisch als een esthetisch vraagstuk. Het is het moment waarop het esthetische politiek wordt. Welk verhaal verteld wordt, is niet om het even. Er zijn drie principes van architectonisch ontwerpen die belangrijk zijn te noemen in dit politieke perspectief.

- Ontwerpen is enkel mogelijk door het menselijke vermogen om iets wat er nog niet is voor te stellen.⁵⁶ Het wordt gedreven door verbeeldingsvermogen, wat zowel inhoudt het vermogen mogelijke toekomsten in te beelden, alsook het vermogen om dit te verbeelden, te communiceren naar een groter publiek (in teksten en via beelden). Specifiek geldt voor architectonisch ontwerpen dat hierbij vanuit de ruimte wordt gedacht. In tijden waarin ruimte sporadisch voorhanden is, terwijl de claim op de ruimte alleen maar toeneemt, is zowel het architectonisch kader én het verbeeldingsvermogen urgent. Via een ontwerp kunnen de maatschappelijke uitdagingen scherp in beeld komen, al dan niet in combinatie met een mogelijke architectonische response. Architectonisch ontwerpen is omgaan met een specifieke locatie en bepaald programma, met huidige en toekomstige bewoners en gebruikers, met burens en met voorzieningen. Daarbij is het logisch om in gesprek te zijn met toekomstige gebruikers en andere belanghebbenden. Het ontwerpproces kan zo ingericht worden dat zij ook daadwerkelijk

participeren en mede betrokken wordt bij keuzen die gemaakt worden. Daarbij draagt de architect een eigen verantwoordelijkheid, uiteraard om goed te luisteren, maar ook om gevoed door kennis en kunde daadwerkelijk te ontwerpen. Via het ontwerp komen de verschillende belangen in beeld, wordt duidelijker wat de ruimtelijke consequenties zijn én wordt helder welke keuzen er gemaakt kunnen worden. Is de nieuwe stedelijke hoogbouw niet te goed zichtbaar vanuit het omliggende cultuurlandschap? Is het echt nodig om een stukje bos te kappen voor de uitbreiding van een autofabriek? Welke impact heeft een nieuw gebouw op de straat, op de bezonning van de stoep, het uitzicht, de speelmogelijkheden van kinderen in de buurt, het woongenot?

- Een ontwerp is bovendien natuurlijk meer dan een verkenning van de verschillende belangen. Het is ook de poging om oplossingsrichtingen te vinden. Ontwerp is mediëren tussen verschillende belangen, niet om iedereen tevreden te stellen, maar wel om mogelijkheden te vinden waarbij een oplossing meerwaarde creëert vanuit meerdere perspectieven. Via een ontwerp kunnen ongedachte kansen geopend worden, waarbij onverwachte oplossingen in beeld komen. Door te ontwerpen kunnen verschillende claims op de ruimte in samenhang worden gezien, of op zo'n manier samen worden gebracht dat de ruimte meervoudig kan worden gebruikt. Kunnen studenten en ouderen niet samenwonen en naar elkaar omkijken? Kan de energietransitie niet aangepakt worden om ook woningen anders in te delen? Kan stadsdistributie niet gecombineerd worden met nieuwe parken en nieuwe woningen (op het dak)? Waarom moet de nieuwe spoorlijn dwars door een kwetsbaar landschap heen gelegd worden – kan de trein er niet omheen?
- Ten slotte, maar niet minder belangrijk, de esthetische dimensie van de architectuur. De eerdergenoemde architect Aldo Rossi begreep architectuur als tweeledig: architectuur gaat allereerst over het scheppen van een gunstiger leefomgeving

enerzijds, naar niet zonder esthetische intenties (van de ontwerper) en dimensies (van de gebouwde omgeving) anderzijds.⁵⁷ Beide aspecten moeten samen opgaan. Het ligt voor de hand om het politieke perspectief met name te zien in het eerste deel, de ambitie om de wereld te verbeteren. Immers, politiek gaat over het telkens weer nadenken over de wereld waarin we leven en hoe we deze, met alle botsende belangen, het beste kunnen organiseren (de antwoorden daarop verschillen natuurlijk volgens politieke scheidslijnen). Dat geldt ook voor architectuur: de wereld heeft onderhoud nodig. En bovendien vereisen veranderingen in de economie en het klimaat, technische vindingen en sociaal-demografische ontwikkelingen, aanpassingen aan de wereld. Architecten staan klaar om die opgaven uit te voeren, maar niet – en dat is ook een belangrijk politiek aspect – slechts vanuit een technocratisch perspectief. Architectuur is, juist ook doordat de dimensie van esthetiek zo belangrijk is, naast haar besef te werken aan een gedeelde wereld en een gunstiger leefklimaat, kritisch op al te economische benaderingen. Daarmee is esthetica geen sausje dat over een Excelsheet gegoten kan worden en ook geen onderdeel van een marketingplan. Het moet vanaf het begin de ambitie zijn, sterk verbonden met ideeën over de sociale, politieke, culturele context van de opgave. Esthetiek draagt bij als ordenend principe, helpt bij het selecteren van materialen en het bepalen van perspectieven die worden geopend of juist afgesloten. Daarmee bepaalt het de vorm, die beantwoorden moet aan het gebruik, maar tegelijkertijd het vermogen heeft niet alleen om persoonlijke magie te scheppen, maar ook om het besef van het publieke belang te genereren. Juist door de aandacht voor schoonheid in het ontwerp worden de condities geschapen waardoor mensen zich kunnen associëren en wellicht ook engageren met een bepaalde ruimte, een landschap, een tuin. Daarmee draagt schoonheid ook bij aan de duurzaamheid, de permanentie van de (nieuwe) ruimten.

Deze vier architectonische principes van de grens, de vorm, de interventie en de verbeelding brengen mij tot de stelling dat alles wat architecten doen, hoe dan ook politiek geladen is. Het gaat iedereen aan, ver voorbij de eigenlijke 'stakeholders' in een project en tot ver voorbij het moment dat een gebouw opgeleverd is of een boom geplant. Het is om die reden dat ik de buschauffeur probeerde te overtuigen dat de straat waarin hij woont belangrijker is dan de Markthal.

Het is daarom ook dat we architectuur, wat mij betreft, niet aan architecten alleen kunnen overlaten. Ik zeg daarmee niet dat architecten niet nodig zijn, of dat we hun rol in het proces gemakkelijk kunnen minimaliseren. Integendeel. Wat mij betreft geven we architecten eerder meer dan minder verantwoordelijkheden, ook voorbij het enkele project. Architecten kunnen met hun ontwerpend vermogen abstracte beleidsvoornemens concretiseren en daarmee aan het debat over grote en kleine maatschappelijke vraagstukken een essentiële bijdrage leveren. Juist door over de ruimte te spreken en de ruimtelijke consequenties van grote maatschappelijke opgaven in beeld te brengen, worden bepaalde ontwikkelingen heel concreet voor wat ze voor de samenleving betekenen. De transitie van de landbouw is niet enkel een technisch en economisch verhaal, het gaat ook over onze omgang met het landschap. Het leggen van robuustere verbindingen tussen natuurgebieden is niet alleen relevant voor de biodiversiteit, ook voor de ruimtelijke diversiteit van het land. Het al dan niet inperken van het aantal vliegbewegingen op Schiphol gaat over meer dan een verbetering van de luchtkwaliteit en een vermindering van geluidsoverlast, maar heeft ook gevolgen voor de ruimtelijke ontwikkelingen rondom de luchthaven. En net zo geldt dat voor het bouwen van nieuwe woningen en de vraagstukken rondom de energietransitie en klimaatverandering. Eveneens geldt dat voor kleinere vraagstukken: de bouw van een sportcentrum in een buurt, nieuwe woningen op het speelveld naast een school, of het bouwen

van een erotisch centrum op de Zuidas (of in Amsterdam-Noord).

‘Voor mij is jouw straat veel belangrijker dan een paar opvallende, spraakmakende gebouwen in de stad’, zei ik tegen de buschauffeur aan het begin van dit essay. Maar om dat uit te leggen had ik meer tijd nodig dan de busreis lang was. Ik had er ruim 10.000 woorden voor nodig. Maar misschien kan ik het toch ook in drie zinnen formuleren:

Architectuur gaat over de zorgvuldige vormgeving van ruimte, van gebouwen, steden en landschappen, meer dan over het enkele opvallende gebouw. Juist de straat waar je woont, het gebouw waar je werkt – en in het geval van de buschauffeur: de voorzieningen langs de weg waar je gebruik van maakt –, de plaatsen waar je naar school gaat, gaat sporten, enzovoort, beïnvloeden jou en hebben daarmee ook invloed op de vitaliteit van de samenleving. Het maakt verschil of er ruimte is om op de stoep te spelen, of je lopend of fietsend naar de winkel kan, of je elkaar kan tegenkomen bij de koffi corner, en dus of jij je burens, collega’s en vreemden tegenkomt en iets van een ‘straatgemeenschap’ of ‘werkgemeenschap’ of wat voor tijdelijke andere gemeenschap ook kan vormen. De gebouwde omgeving kan de bewoners nog sterker activeren, als ze bijvoorbeeld samen verantwoordelijkheid nemen voor een tuin, de veiligheid van de straat, of de ontwikkeling van een nieuw woongebouw. Als deze vorm van gemeenschappelijkheid op een open en losse manier is geregeld, kan je niet enkel ‘gezellig’ en veilig wonen, werken en ontspannen, maar helpt het ook je thuis te voelen tussen mensen die van elkaar verschillen. Daarom moet de vormgeving van jouw straat, sportschool, tankstation, net zo goed als het onderhoud ervan zorgvuldig gebeuren.

Toegegeven: dit waren meer dan drie zinnen. Ik kan mij voorstellen dat de buschauffeur vervolgens alsnog gevraagd zou hebben: ‘En wat betekent dit

dan voor mijn straat, concreet?’ Zou ik hem dan een antwoord hebben kunnen geven? Mijn argument is tot nu toe vooral politiek-filosofisch van aard. Het is een poging onder woorden te brengen wat wellicht voor de hand ligt, wat architecten en stedenbouwers en ontwerpers aanvoelen, maar wat, naar mijn ervaring, weinig uitgesproken wordt. Misschien omdat het toch niet zo gemakkelijk uit te spreken is. Tijdens mijn studie architectuur en stedenbouw was iedereen in mijn bubbel overtuigd van het belang, maar thuis uitleggen, aan medestudenten Civiele Techniek, laat staan aan de natuurkundigen die ook in Delft rondliepen, waar ik mee bezig was en wat het belang daarvan was, dat was niet zo evident. Het antwoord dat ik formuleerde was niet alleen gericht aan de buschauffeur. Hopelijk draagt het ook bij aan de verdere ontwikkeling van het vakgebied, aan het vinden van woorden om over de betekenis van wat we – architecten, stedenbouwkundigen, historici, ontwerpers, planologen – doen, te kunnen spreken. En zo hoop ik ook het denken van politici en bestuurders, ontwikkelaars en bouwers, te hebben geprikkeld. Zelf had ik het werk van Hannah Arendt nodig om woorden te vinden voor de betekenis van al ons werk. Daarmee is mijn antwoord politiek-filosofisch ingekleurd. Dat is zeker niet het enige verhaal dat over architectuur te vertellen is. Ik kan me ook meer psychologisch getinte verhalen voorstellen, waarin nog veel nadrukkelijker de impact van de omgeving op het welzijn van de mens naar voren komt. Of een sociaalgeografische reflectie, waarin de sociale kant en aspecten van de onevenredige verdeling van welzijn scherper naar voren komen. Ik kan me een economisch perspectief voorstellen, waarin welvaart centraal staat, of een kunstzinnige blik, waarin het eigene van de architectuur wordt benadrukt en de esthetiek een centralere rol heeft. Al deze verhalen sluiten elkaar niet uit. Laag op laag dragen ze bij aan een beter begrip van de ruimtelijke ordening, ruimtelijke kwaliteit en alle uitdagingen die daarbij komen kijken. Wel

kunnen de verschillende verhalen leiden tot een andere benadering van het vak. En daarom wil ik in de komende hoofdstukken nog enkele reflecties delen die minder op de buschauffeur en meer op de betrokkenen in de ontwikkeling en het onderhoud van de gebouwde omgeving zijn gericht. Wat is de consequentie van mijn politiek-filosofische perspectief?

DEEL 2: EEN OPDRACHT

BOTSENDE BELANGEN

Dat in de gebouwde en ongebouwde omgeving belangen botsen, is geen verrassing. Iedereen kent wel de voorbeelden. Ik woon net buiten het dorp Ouderkerk aan de Amstel. Het dorp heeft drie scholen, netjes verdeeld volgens de vroegere verzuiling langs de lijnen van openbaar, katholiek en protestants onderwijs. De openbare school is enkele jaren geleden verhuisd naar een nieuw schoolgebouw. Nu zijn de twee andere scholen aan de beurt. Achter deze twee kleinste scholen staat hetzelfde oecumenische schoolbestuur, dat nog tal van andere scholen in de regio onder zijn hoede heeft. In overleg met de wethouder van de gemeente Ouder-Amstel, waar Ouderkerk aan de Amstel onder valt, werkte het schoolbestuur in de afgelopen jaren aan het herhuisvesten van beide kleine dorpsscholen. De huidige schoolgebouwen zijn afgeschreven, met name het schoolgebouw van de katholieke school ook behoorlijk uitgewoond. De vraag ligt nu op tafel of de oude gebouwen gerenoveerd zullen worden, of dat er in nieuwbouw geïnvesteerd zal worden.

Het is een vraag waar financiële prikkels achter liggen. Investeren in de bestaande schoolgebouwen kost de scholenstichting geld. Een nieuw schoolgebouw daarentegen kost de gemeente geld. Het schoolbestuur en dorpsbestuur presenteren een gezamenlijk plan: beide scholen zouden onder een dak geherhuisvest worden, op de locatie van een verouderd gemeentelijk complex, waar nu een gymzaal, de bibliotheek, een kinderopvang, de fysiotherapie en de muziekschool onderdak hebben. Beide scholen zouden hun eigen identiteit en kleinschaligheid behouden. Een echte fusie zou voor de ouders onacceptabel zijn, voelde het schoolbestuur wel aan. Tegelijkertijd zouden verschillende voorzieningen door de scholen gedeeld kunnen worden en zouden de dagelijkse kosten voor de scholen omlaaggaan, terwijl een

nieuw gebouw meer mogelijkheden zou bieden, bijvoorbeeld in de vorm van gedeelde handvaardigheid-, computer- en kooklokalen. Ondanks dat het een flinke investering voor de gemeente zou zijn, zag die kansen op de locaties die vrijkwamen als de scholen zouden verhuizen. Er is immers een flink woningtekort in deze regio. Bovendien kon de wethouder de droom van een 'integraal kindcentrum' realiseren op de nieuwe locatie, naast dat voor het gebouw dat op de beoogde locatie staat toch al flinke investeringen noodzakelijk zijn in de nabije toekomst.

De start van het onderzoek riep bij de ouders betrokken bij de verschillende scholen én bij omwonenden gemengde reacties op, niet in het minst omdat het erop leek dat de toenmalig wethouder en het schoolbestuur er al uit waren, nog voordat er ook maar een woord over was gezegd in de gemeenteraad, laat staan dat ouders van de schoolkinderen en buurtbewoners waren geraadpleegd. Een intens debat laaide op, waarbij tal van bezorgde vragen naar voren kwamen. Op welke manier kan in een nieuw gezamenlijk schoolgebouw de identiteit en kleinschaligheid van de afzonderlijke scholen gewaarborgd worden? Kan de infrastructuur bij de nieuwe locatie het wel aan? Wat gaat er gebeuren op de plaatsen waar de scholen vertrekken? Wordt het nieuwe schoolgebouw niet te groot voor een kleinschalig dorp als Ouderkerk aan de Amstel?

Na flinke discussies op de scholen en in de gemeenteraad werd een architectenbureau ingeschakeld om de mogelijkheden van de nieuwe locatie te onderzoeken en de beperkingen in kaart te brengen. Daaruit bleek dat het toch te ingewikkeld is om op de beoogde locatie beide scholen te behouden, inclusief het behoud van enkele van de andere functies, en tegelijkertijd de verkeersstromen goed af te wikkelen in de nabije omgeving. Het project is afgeblazen en het onderzoek naar hergebruik of nieuwbouw op de huidige locaties van de scholen geopend.

Ook uit een eenvoudig voorbeeld als dit blijkt hoe complex de gebouwde omgeving is. De gevolgen die grote en kleine interventies hebben op de directe en verdere omgeving, op de nabije en verre toekomst, reiken verder dan de specifieke opgave. Gaan de burelen uitbouwen, dan heeft dat gevolgen voor onze tuin. Wordt aan de overkant van de straat een haag hoog opgetrokken, dan heeft dat invloed op ons uitzicht. De complexiteit gaat natuurlijk lang niet altijd over de tegenstrijdige belangen van degene die wil bouwen versus de directe burelen. Soms gaat het ook over de belangen van pandeigenaren ten opzichte van huurders, of zit er ruimte tussen het verschil in een visie op de toekomst van een buurt zoals deze ontwikkeld is door een stedelijke dienst en bekrachtigd door een college van burgemeester en wethouders, versus wat bewoners en gebruikers ervan dachten en verwachtten. Soms zijn het buurtbewoners die in actie komen, dan weer zijn er actiegroepen die zich opwerpen tegen uitbreidingsplannen. Voor ruimtelijke ontwikkelingen hebben we in Nederland daarom instellingen en procedures bedacht: het zijn geen projecten die burgemeesters, wethouders of ambtenaren in hun eentje kunnen initiëren en uitvoeren, noch waarin we grondeigenaren, investeerders, beleggers het laatste woord geven. Het woord is aan de politiek, via bestemmingsplannen, inspraakprocedures, de Omgevingswet en de uitgifte van omgevingsvergunningen. Het publieke belang van het bouwen hebben we als samenleving gereduceerd, zo niet geneutraliseerd, tot een serie veelal ingewikkelde procedures waarbij het plan in de openbaarheid wordt gebracht, ter inzage ligt op een gemeentehuis of in een bibliotheek en soms in bijeenkomsten wordt uitgelegd. Er moet een aanvraag gedaan worden, waarbij de functie getoetst wordt aan een bestemmingsplan, de constructieve aspecten gecontroleerd worden en in sommige gevallen de esthetiek wordt beoordeeld door een welstandscommissie. Belanghebbenden kunnen bezwaar maken, zienswijzen indienen.

De afgelopen jaren heb ik de kans gekregen om in Zwitserland les te geven en onderzoek te doen. Het valt op hoeveel aandacht (en geld) er in dit land is voor architectuur en openbare ruimte. Maar niet alleen naar de fysieke objecten, zeker ook naar de manier waarop deze tot stand worden gebracht en onderwerp zijn van publiek gesprek en politieke besluitvorming. In verschillende kantons gaat de regelgeving omtrent het aankondigen en ontwikkelen van bouwprojecten bijzonder ver. Om te beginnen worden alle grote publieke bouwprojecten via publieke prijsvragen beslist. De ambities worden geformuleerd in een programma van eisen. Architectenbureaus kunnen er een plan voor indienen, dat vervolgens tentoon wordt gesteld in het gemeentehuis of op een andere publiek toegankelijke en relevante locatie. Het publiek wordt actief uitgenodigd de ontwerpen te komen bekijken en er ook op te reageren. Doordat alle plannen op eenzelfde manier getoond worden, meestal ook in de vorm van een fysiek model, kunnen de projecten door een breed publiek met elkaar vergeleken worden en kan er een discussie ontstaan over de ambities van de verschillende projecten. Dat moet ook, want gekozen wordt er door het publiek via veelvuldige referenda.

Natuurlijk worden niet alle projecten zo beslist. Wel is er voor elk project de verplichting om meer dan duidelijk te maken aan de buurt dat er mogelijk gebouwd gaat worden. Alvorens een bouwaanvraag in te dienen, moet er een zogenoemd *Baugespann* opgezet worden op de locatie van het toekomstige gebouw. Dit zijn dunne stalen constructies die de contour van het te bouwen object uitbeelden. Zo zie je in Zurich regelmatig kleine en grote staketsels staan langs de straat, waardoor duidelijk wordt dat voor die plek een plan is ontwikkeld om een pand te slopen en te vernieuwen, een paviljoen toe te voegen, of een enorme nieuwe toren te bouwen. Tegelijk met die staketsels moeten ontwikkelaars ook duidelijk maken wat er gebouwd gaat worden. De plannen liggen ter inzage bij de gemeentelijke diensten. Het is op dat moment ook mogelijk om

er bij de gemeente op in te spreken, of ertegen te procederen. Later in het bouwproces moet, bij grote projecten, zelfs een een-op-een model van een gevelfragment geplaatst worden. Zo wordt al tijdens de bouw duidelijk hoe de gevel eruit zal gaan zien en ontstaat er al ruim voordat het gebouw definitief af is, een concreet beeld van het nieuwe bouwwerk en de manier waarop de gevel bijdraagt aan de openbare ruimte.

Het prijsvraagmodel, het *Baugespann* en het gevelmodel laten zien hoe serieus architectuur wordt genomen en hoe de gebouwde omgeving begrepen wordt als een publieke zaak, die niet alleen de toekomstige bewoners of gebruikers en hun naaste burens aangaat. Iedereen wordt uitgenodigd om zich ermee te bemoeien. Dit is precies de openheid van zaken die nodig is, als we de wereld als *gedeelde wereld* op waarde schatten. Het is een uitnodiging aan de samenleving om te reageren, of liever nog, te participeren. Dat deze open uitnodiging projecten soms grondig kan frustreren, is duidelijk. En ook dat dit, zeker in een tijd van woningnood, niet altijd gewenst is. Het bezwaar maken tegen bepaalde ontwikkelingen in de spreekwoordelijke achtertuin wordt daarom ook weleens NIMBY-denken genoemd. Dat is een negatieve kwalificatie: men wil wel dat er huizen worden gebouwd voor woningzoekenden, of een nieuwe school voor de kinderen, maar 'Not In My Back Yard'.

Natuurlijk wil men goede voorzieningen; wel de lusten, maar niet de lasten. Maar woningnood noch angst voor procedures zijn een goede reden om het publiek niet te betrekken bij ontwikkelingen. Er is ongetwijfeld van alles op te merken over NIMBY-gedrag en over individuen die in allerlei procedures altijd bezwaar maken en altijd het onderste uit de kan willen hebben. Het NIMBY-denken mag zeker uitgedaagd worden. We delen de wereld met elkaar, dus moeten we de ruimte met elkaar delen. Dat kan alleen als we elkaar ook de ruimte gunnen. Toch biedt het NIMBY-denken een kern van verheldering. Het is van belang te

onderkennen dat in een dichtbevolkt land als Nederland elke interventie positieve én negatieve consequenties heeft, afhankelijk van met welk perspectief je kijkt en welke positie je inneemt. De verschillende belangen zijn niet tegen elkaar weg te strepen. Plaatsmaken voor een publiek belang klinkt nobel, maar het zou je huis, tuin of bedrijf maar zijn, iets wat in jaren is opgebouwd, waaraan allerlei herinneringen kleven, dat afgebroken moet worden voor de aanleg van een haven, uitbreiding van een weg, een nieuw natuurgebied. Daarom moeten we in elk project de hiërarchie tussen de verschillende belangen opnieuw bepalen. Het kan niet zo zijn dat bepaalde economische belangen (van de overheid, van bedrijven, van individuen, van meer banen, groei) een claim kunnen leggen op andere, ogenschijnlijk minder belangrijke belangen (van persoonlijk 'bezit', ecologie, geschiedenis).

Het verzet tegen ontwikkelingen is bovendien ook een uiting van een fundamentele kwestie en kan niet afgedaan worden als angst voor verlies van dat wat bekend is en angst voor het onbekende. Het is ook de uitdrukking van gebrek aan participatie, regie en betrokkenheid in de ontwikkelingen. Uit onderzoek blijkt dat als omwonenden vanaf het begin bij een plan betrokken zijn en daadwerkelijk mee kunnen denken over de nieuwe ontwikkelingen en het effect op de buurt of het eigen eigendom, het draagvlak groeit. Is verzet niet vaak de andere kant van de medaille van de machtige hand van planvorming bij een overheid, een projectontwikkelaar, waarbij zittende bewoners niet tot nauwelijks worden meegenomen, laat staan serieus genomen? NIMBY-denken kan ook de uitdrukking zijn van een onderliggend besef dat de gedeelde wereld gaat over gelijkwaardigheid, in plaats van dat de (ontwikkel)kracht bij enkele vermogende en machtige partijen ligt.

De politieke opgave in ontwikkelingen is de betrokkenheid van bewoners en gebruikers – en het brede publiek – op waarde te schatten. De

gebouwde omgeving is, in een ideaal scenario, een gedeelde zorg van bewoners én bestuurders, ontwerpers én ontwikkelaars. Niet voor niets cursiveer ik hier het woord 'zorg'. In haar boek *Moral Boundaries* onderscheid politiek filosoof Joan Tronto vier fasen van zorg. Het begint bij iets wat de aandacht trekt, waarover men bezorgd raakt, omdat het zorg nodig heeft. Dit kan leiden tot het nemen van verantwoordelijkheid, zodanig dat men het niet meer negeert, maar er ook zorg voor gaat dragen. Men komt in actie – de tweede fase. De daadwerkelijke handelingen van het zorg verlenen vormen vervolgens Tronto's derde fase, terwijl het zorg krijgen, een vierde fase is – waarbij dit laatste het inzicht is dat datgene wat zorg ontvangt ook terugsprekt en in die zin ook zorgdraagt voor de zorgverlener.⁵⁸ Later heeft ze hier nog een extra dimensie aan toegevoegd: het gezamenlijk zorgdragen voor. Juist die toevoeging is in de gebouwde omgeving meer dan relevant. Het organiseren van gedeelde zorg voor een bepaalde omgeving, de kwetsbaarheid van een natuurgebied, de inrichting van onze straat, of de monumentale gevel van het oude stadhuis is telkens weer essentieel.⁵⁹

Hoe meer we architectuur begrijpen als 'zorgdragen voor', in relatie tot de verschillende fasen die Tronto onderscheidt, hoe beter we beseffen wat onze verantwoordelijkheid is en dat zorgvuldigheid geboden is. Zorgvuldigheid begint bij het erkennen dat we werken aan plaatsen waar andere mensen (gaan) wonen, aan plekken die linksom of rechtsom effect hebben op de samenleving. Vandaar mijn stelling dat architectuur niet aan architecten overgelaten kan worden, noch aan ontwikkelaars of bestuurders, financiers of aannemers. Het is een publieke zaak en daarom moet elk project beginnen met het opstellen van zinvolle participatieprocedures. In deze participatie speelt het ontwerp een cruciale rol. Niet alleen kan een ontwerp abstracte ambities concretiseren, maar kan het ook in beeld duidelijk maken welke (botsende) belangen of ambities er op een locatie

spelen. Juist door elkaar deelgenoot te maken van deze posities, kan ook begrip gekweekt worden en inzicht in de beweegredenen van de burens, de verhuurder, de ontwikkelaar. Nieuwe technologie, als virtual reality waarbij nieuw te bouwen ruimten heel inzichtelijk kunnen worden gemaakt, en methoden, zoals het spelen van een game, kunnen hierbij behulpzaam zijn.⁶⁰ De kunst is bewoners daadwerkelijk te laten bijdragen aan het nemen van beslissingen en hen niet met een kluitje in het riet te sturen. Juist daardoor kunnen beslissingen ook breder gedragen zijn. Zoals Tronto benadrukt, 'zorgdragen voor' is geen eenrichtingsverkeer. Het object van zorg spreekt terug en verandert ook de zorgverlener.

Participatie maakt de rol van de ontwerper – als ruimtelijk expert – niet minder, maar kleurt die wel op een andere manier in. Participatie vereist ontwerp, alsook het inbrengen van kennis van ruimte en ruimtelijke kwaliteit, creatief nadenken over meervoudig ruimtegebruik en het kunnen doordenken van bepaalde uitgangspunten op hun ruimtelijke impact. Door in kaart te brengen wat verschillende mogelijkheden zijn en helder te zijn over de kwaliteiten en consequenties, kan een ontwerp ook bemiddelen en onthullen, nieuwe perspectieven openen en onmogelijkheden aantonen. Daarmee maakt het ontwerp (één ontwerp is geen ontwerp) bespreekbaar wat de opties zijn en geeft het alle betrokkenen de mogelijkheid om deze opties tegen elkaar af te wegen om zo tot de beste en meest kwalitatieve beslissingen te komen.

EEN KRITISCHE POSITIE

Als we over architectuur spreken of schrijven, dan hebben we het veelal over vernuftige ontwerpen, interessante oeuvres, prijswinnende gebouwen, landschappen om doorheen te struinen, nota's ruimtelijke ordening, reflecties op ruimtelijke kwaliteit. Waar we het minder over hebben, is het economisch krachtenveld waarin architecten moeten opereren. Om een gebouw te bouwen, een park, sportveld of plein aan te leggen, is veel geld nodig. Voor elk deel van het bouwproces, van het maken van de eerste plannen tot het bouwrijp maken van de grond, van het slaan van de eerste paal tot aan de oplevering, is financiering nodig. Niet zomaar een beetje, maar substantieel veel geld. Er is in de bouw echt een grote rol weggelegd voor wat we de financiële sector noemen: banken, beleggers, investeerders. Ook als de overheid zelf opdrachtgever is, blijft er financiering van buiten nodig. Dat de overheid zelf opdrachtgever is, komt overigens steeds minder vaak voor. Overheidsgebouwen en infrastructuur worden steeds vaker ontwikkeld door commerciële partijen (soms inclusief onderhoudscontracten voor de komende drie decennia).⁶¹

Ook sociale woningbouw is in Nederland buiten de overheid om geregeld: via woningcorporaties die geen winstoogmerk hebben maar sinds de jaren negentig wel geacht worden commercieel te denken, maar die sinds commerciële uitwassen aan het begin van het nieuwe millennium in de daarop volgende jaren enorm gekort werden op hun budget.⁶² Commerciële partijen hebben dus een groot aandeel in de manier waarop we de bouwopgaven aan (kunnen) pakken.

De invloed van de financiële sector op de bouw is daarmee groot. Dat geldt ook voor de woningbouw, waar dit model, om het met een understatement te zeggen, voor flinke uitdagingen zorgt. Beleggen in vastgoed is, ondanks nu weer

dalende woningprijzen, in de meeste gevallen nog steeds de meest winstgevende vorm van kapitaal. Niet alleen komt er geld binnen via de verhuur, maar beleggers kunnen ook nog eens, op termijn, profiteren van stijgende prijzen van vastgoed (en vreemd genoeg, ook van grote belastingvoordelen).⁶³ Stijgende prijzen leiden bovendien tot speculatie: een bepaald pand of grond wordt gekocht met de verwachting dat het in de toekomst meer geld gaat opleveren. Juist die verwachting, deze 'fictie', zoals de geograaf David Harvey het noemt, zorgt al bij voorbaat voor stijgende prijzen.⁶⁴ Beleggers geven met hun diepe zakken het nakijken aan woningzoekenden.⁶⁵ Zij zijn aangewezen op de huurmarkt, terwijl tegelijkertijd de huur meestijgt met de huizenprijzen. Huizenbezitters hebben daarbij het voordeel dat ze de rente die ze betalen op hun hypotheek kunnen aftrekken van de belasting. Huurders hebben dat voordeel niet. Zo ontstaat een steeds grotere kloof tussen huis- en vastgoedeigenaren enerzijds en huurders anderzijds, waarbij de eerste profiteren van de waarde stijging van hun eigendom én tal van subsidies, zoals de geograaf Cody Hochstenbach schrijft in zijn ontluisterende boek *Uitgewoond*, terwijl de andere groep enkel hun kosten ziet stijgen.⁶⁶ Het leidt tot het ontoegankelijk worden van de woningmarkt – overigens een ongemakkelijk woord – voor grote delen van de samenleving, niet alleen in de stad, maar in het hele land. Binnen de stad werkt dit ontegenzeggelijk gentrificatie in de hand en daarmee ook segregatie en ongelijkheid. Gentrificatie is inmiddels een woord dat te pas en te onpas wordt gebruikt. Het gaat al lang niet meer over de verdrijving van bewoners uit de binnenstedelijke arbeiderswijken, waarnaar het woord ooit refereerde, maar ook over de transformatie van in onbruik geraakte industriegebieden.⁶⁷ De Canadese geograaf Jason Hackworth heeft een heldere nieuwe definitie gegeven: gentrificatie is het proces waarbij ruimte wordt gemaakt voor meer vermogende gebruikers.⁶⁸ Interessant aan deze definitie is de nadruk op het vermogen van

gebruikers. Daarop wordt in de ontwikkelingen gespeculeerd. De definitie van gentrificatie is hierbij opgerekt: het gaat lang niet altijd over (toekomstige) bewoners, maar ook over bedrijven – over winkeliers die al jaren de buurt bedienen, maar verdrongen worden door winkels die vooral op toeristen zijn gericht. Het gaat over kantoren van kleine ondernemers, die plaats moeten maken voor kantoren uit meer profijtelijke sectoren. Over kunstenaars wiens atelierruimte onbetaalbaar wordt. Over het onttrekken van woonruimte voor kortstondige verhuur.

In al deze gevallen moet plaats gemaakt worden voor hen die meer kunnen betalen, die een meer profijtelijke businesscase hebben. Deze druk op de ruimte is niet alleen een gevolg van de economie van vraag en aanbod, zo maakt Hochstenbach duidelijk, maar vooral ook van bewust overheidsbeleid. Het is deel van het politieke repertoire van stadsvernieuwing en wijkverbetering, alsook van bescherming van hen die al aan de goede kant van de kloof staan én van de financiële instellingen. Gentrificatie staat niet op zichzelf. Gerelateerd aan dit proces liggen veel meer problemen op tafel, zoals het ontoegankelijker worden van de stad, toenemende segregatie, exploderende huizenprijzen, eenzaamheid en privatisering van de publieke ruimte. Het ligt misschien niet voor de hand om architectuur te betrekken bij deze grotestadsproblemen, zeker niet als het gaat over het beïnvloeden ervan. Immers, architectuur is een onderdeel van het systeem. Architectuur ontwerpt en tekent aan de ambities van de opdrachtgevers, van beleggers en ontwikkelaars: het onderzoekt hoe appartementen gesplitst kunnen worden en laat zien wat nieuw- of verbouw te bieden heeft. Het stelt de zones vast waarin hoog gebouwd kan worden. Het schrijft het beleid met betrekking tot stadsvernieuwing, waar gesloopt moet gaan worden om ruimte te geven aan nieuwe stadsbewoners. Architectuur, in de vorm van beleidsplanning en bestemmingsplannen, reguleert wat wel kan en niet kan. En met mooie plaatjes zorgt

architectuur ervoor dat het gemeentebestuur over de streep getrokken wordt en de publieke opinie wordt bespeeld. Op deze manier is architectuur, in de brede zin van het woord, op allerlei niveaus een instrument in handen van het kapitaal.

Dit is natuurlijk geen nieuwe constatering. De Brits-Amerikaanse architectuurhistoricus Kenneth Frampton constateerde al decennia geleden dat architectuur gedicteerd wordt door de wetten van de economie. In zijn werk heeft hij meermalen een poging gedaan om 'een architectuur van verzet' te definiëren.⁶⁹ Zijn analyse is nog steeds urgent, zeker in de tijd waarin gebouwen worden beoordeeld op bruikbaarheid, beschikbaarheid, functionaliteit, efficiëntie en verkoopbaarheid. We zouden het 'spreadsheetarchitectuur' kunnen noemen: een benadering waarin het doel niet het scheppen van ruimte is, waarin 'mensen die van elkaar verschillen met elkaar samenleven en samenwerken', om het met Arendts fundamentele formulering van het politieke te zeggen, maar simpelweg het leveren van aantallen woningen of verhuurbare vierkante meters. Of waarin architectuur teruggebracht wordt tot een businesscase, die onder de streep winst moet opleveren. Niet dat dat niet begrijpelijk is. Toch kan een exclusief economische blik niet het einddoel formuleren van de manier waarop wij aan de stad bouwen en het landschap transformeren. Althans: we zouden de winst die interventie al dan niet oplevert op verschillende niveaus moeten begrijpen. Naar welke winst streven we en op welke termijn? Vanuit welk perspectief definiëren we de winst? Kunnen we het ook hebben over de winst voor de bewoner en samenleving? Is winst altijd uitgedrukt in profijt op de korte termijn, of zijn er ook andere manieren om het 'succes' van een project vast te leggen?

Architectuur gaat om het 'bewoonbaar maken van de wereld' en in het verlengde daarvan het scheppen van werkomgevingen, omgevingen waar we kunnen ontspannen, ons terugtrekken, ons mengen met anderen enzovoort. Zulke omgevingen zijn veel te belangrijk om enkel als businesscase

gezien te worden, als beleggingsobject, laat staan als prestigeproject. Maar het is te gemakkelijk om te stellen dat de samenleving moet veranderen, om alles wat verkeerd is aan onze gebouwde omgeving toe te schrijven aan een bouwkolom die gericht is op verkeerde doelen. Daarom begint voor mij een 'architectuur van verzet' met het uitdagen van de positie die we als architect innemen, zowel in de bouwindustrie als in de samenleving. Binnen het architectonisch veld zijn er grofweg twee uitersten die door bureaus worden ingenomen. Enerzijds zijn er de fullservicebureaus, die intensief met de klant samenwerken om tot een zo goed mogelijk resultaat te komen. Het zijn vaak grote bureaus die erg gericht zijn op het proces en minder op het ontwerp. Aan de andere kant van het spectrum zijn er de bureaus die architectuur als culturele en artistieke opgave zien. Zij stellen zich minder behulpzaam op naar de opdrachtgever (deze kiest daar dan ook voor), dagen deze uit om tot iets unieks te komen.⁷⁰ Beide kanten van het veld hebben natuurlijk hun geschiedenis en bestaansrecht. Voor beide geldt echter ook dat ze in die positie bevraagd moeten worden om hun werk in het kader van de gedeelde wereld te plaatsen en daarmee een *kritische* positie in te nemen. De architect is natuurlijk niet de enige die bezig is met (de ontwikkeling van) de gebouwde omgeving. Hij of zij maakt deel uit van een groter team: opdrachtgevers en ontwikkelaars, financiers en aannemers, de vakmensen die het werkelijk maken, de adviseurs die tekenen aan de installaties of de opdrachtgever adviseren op het terrein van bouwmanagement. Soms wordt de architect daarom gezien als een van de vele adviseurs in een proces, dat verder aangestuurd wordt door managers. Dat is mij te mager. Het ontwerp moet wat mij betreft leidend blijven, waarbij de verantwoordelijkheid voor het ontwerp door de architect wordt gedragen. Dat dringt de architect in een unieke positie: als generalist tussen specialisten. Tegelijkertijd geldt dat het ontwerp meer is dan enkel een antwoord op de wensen van de

opdrachtgever. Het heeft immers uitwerking op de gedeelde wereld, ver voorbij de direct betrokkenen én voor de komende decennia. Zodoende staat de ontwerper ook tussen opdrachtgever en de rest van de samenleving in. Dit geldt zowel voor een fullservicearchitect, als voor een architect die zichzelf ziet als kunstenaar. De architect mag dan betaald worden door een opdrachtgever, in het ontwerp mag hij of zij niet alleen werken vanuit het private belang van deze opdrachtgever. Niet dat de architect een vrijbrief zou moeten hebben. Integendeel: de wereld wordt ontwikkeld met en door opdrachtgevers, gebruikers, eigenaren. Architecten moeten dus goed kunnen luisteren, zowel naar de wensen van de opdrachtgever en de (toekomstige) gebruikers, als ook naar de burens. De architect moet in staat zijn om het object te zien in het kader van het grotere geheel van de stad of het landschap, én de sociale en culturele context. Kortom, de architect bemiddelt tussen de private belangen van direct betrokkenen en de publieke belangen, zoals het effect op de straat, de gevolgen voor de infrastructuur, of de milieuschade die het bouwwerk berokkent. Maar hoe kunnen we deze politieke opgave terugzien in het ontwerpen zelf, in het schrijven van beleidsteksten, planologische nota's en concept-wetteksten, voorbij de rol die je als actor kan innemen ten opzichte van markt en overheid? Op welke manier komt de kritische positie terug in het handwerk van het ontwerp zelf? In het volgende hoofdstuk zal ik betogen dat ontwerpen te vergelijken is met het vellen van een oordeel, waarin publieke en private belangen afgewogen worden, waarin met kennis van zaken een keuze wordt gemaakt. Ontwerpen als een oordeel vellen is nooit gemakkelijk – niet voor de servicearchitect, noch voor de kunstenaar.

ONTWERP EN OORDEEL

Het ene architectenbureau is het andere niet. De Markthal in Rotterdam is onmiskenbaar een ontwerp van MVRDV, net als het woongebouw The Valley in Amsterdam. Een woongebouw ontworpen door het bureau van Hans van der Heijden verschilt daarvan als dag en nacht. Laat staan het werk van de bureaus van Kees Kaan, Herman Hertzberger, of van bureaus als Powerhouse Company of Monadnock, Van Schagen Architecten of Braaksma Roos, LoLa Landscape of West 8, H+N+S of Ruimtevolk. Soms hebben deze verschillen te maken met een bepaalde filosofie of werkgebied, een specifieke ontwerpmethodiek, een bureauverleden. Maar soms is het ook duidelijker een bepaalde esthetische voorkeur. Als architectuur altijd ook gaat over het algemeen belang, is een dergelijke subjectieve signatuur dan nog wel van deze tijd? Of moeten we al die verschillen juist omarmen? Moet er niet wetenschappelijker en strikt methodisch tewerk worden gegaan, ook binnen architectenbureaus, zoals dit natuurlijk meer het geval is in de planologie en stedenbouw? De grote hoeveelheid data die tegenwoordig beschikbaar is en de snelle ontwikkelingen op het gebied van *artificial intelligence*, zouden heel goed kunnen bijdragen aan een verdere objectivering en standaardisering van het ontwerpproces.⁷¹ Ik ben daar toch geen voorstander van: ontwerpen is verantwoordelijkheid nemen voor verschillen, terwijl objectivering leidt tot een technocratische benadering. Daarmee wordt de politieke dimensie van het ontwerpen verhult. Juist die subjectieve signatuur van het ontwerp, zolang die voortkomt uit een intensief bezig zijn met de opdracht, de opdrachtgever en andere betrokkenen – en niet alleen als een esthetisch sausje over een gestandaardiseerd ontwerp wordt gegoten – kan de uitdrukking zijn van politieke betrokkenheid en acceptatie van verantwoordelijkheid.

Het kan geen verrassing meer zijn dat ik ontwerpen zie als een politiek proces, waarin de ontwerper aangesproken wordt door iets wat om zorg en aandacht vraagt, dus om het nemen van verantwoordelijkheid. Bovendien vereisen complexe vraagstukken als de rechtvaardige verdeling van de schaarse ruimte niet om standaardisering en normering, maar juist om diversiteit en creativiteit. Niet dat standaardisering en normering helemaal geen functie zouden hebben. In tegendeel: er zijn dergelijke standaarden geformuleerd, zoals de Woningwet in 1901 en de verschillende versies van het Bouwbesluit, waarin minimale kwaliteiten werden geformuleerd waaraan bouwwerken moesten voldoen. Dergelijke normeringen hebben hun noodzaak gehad (en zijn vaak nog steeds noodzakelijk), maar ze hebben ook hun negatieve kanten: niet altijd worden de normeringen gezien als minimale ondergrens, maar wordt het gebruikt als een indicatie van wat maximaal gedaan moet worden. Bovendien leidt standaardisering tot eenvormigheid, wat weer gevolgen heeft voor bijvoorbeeld de samenstelling van de woningmarkt, de clustering van bepaalde groepen (en problemen) en de toenemende segregatie in de samenleving. Tegelijkertijd is het belangrijk voor architecten om zelfkritisch te zijn en niet verliefd te worden op de eerste de beste ingeving. Ontwerpen is niet slechts een artistiek proces, het is ook niet slechts een instrument om zo veel mogelijk mensen tevreden te stellen. Ontwerpen is een vorm van ruimtelijk denken, waarbij alle uitdagingen vanuit meerdere perspectieven bekeken kunnen (en wellicht ook moeten) worden. Dit proces moet open zijn voor verschillende betrokkenen, zodat ze zich ermee kunnen engageren. Bovendien moet het publiek gemaakt worden, zodat ook in het publieke debat de mogelijke interventies in de gedeelde wereld besproken kunnen worden. Dit onderzoek gaat gepaard met kennis van het bouwen, verbeeldingsvermogen om mogelijkheden af te tasten, gevoel voor esthetica en intuïtie om de juiste beslissingen te nemen. In dat onderzoek komt de

architect, ik schreef het al hierboven, de botsende belangen op het spoor: het ontwerpend onderzoek verduidelijkt deze allereerst. Sommige van deze belangen zijn evident, andere juist verborgen en moeten verduidelijkt worden. Maar vervolgens moet het ontwerp – waarin onderzoek, kennis, verbeelding, gevoeligheid en intuïtie samenkomen – een bemiddelende rol innemen.

Daarom moet de architect in staat zijn om ook het eigen belang en het belang van de opdrachtgever te bevragen en een kritisch gesprek kunnen voeren over de ambities en de mogelijkheden van de opdrachtgever. Niet dat daarmee het probleem van de botsende belangen opgelost kan worden.

Alsof een goed ontwerp alle neuzen de juiste kant op zou brengen. Dat is zeker niet het geval. Conflicterende wensen zijn niet altijd verenigbaar en bepaalde belangen zullen prevaleren. Er worden tijdens het ontwerpen dus keuzen gemaakt. Maar hoe maak je als ontwerper de juiste afweging?

Ontwerpen is mijns inziens – zeker als er een hoeveelheid informatie is vergaard – te vergelijken met het vellen van een oordeel. De ontwerper moet zijn of haar oordeelsvermogen aanspreken tijdens het schetsen en het maken van de tekeningen, in discussies en op de bouwplaats. Opnieuw kom ik hier bij een perspectief dat Hannah Arendt biedt. Oordelen, stelt zij, is niet hetzelfde als logisch redeneren. Een redenering leidt tot een onontkoombare conclusie. Oordelen gaat ook niet over het blootleggen van ‘de waarheid’. Het gaat over het ontdekken van het aannemelijke.⁷²

Dat vergt allereerst het vermogen om vanuit verschillende standpunten te kunnen kijken, alvorens een oordeel wordt geveld. Eigenlijk formuleert Arendt dat nog sterker: het oordeelsvermogen is het menselijk vermogen om zich letterlijk te verplaatsen in andermans positie. Dat gaat verder dan slechts het denken aan deze posities, of het rekening houden met deze posities. Een oordeel vellen betekent denken vanuit verschillende posities, maar niet om vervolgens tot een soort gemiddelde te komen. Het oordeel is in die zin niet

berekenbaar, het is wel uit te leggen, juist omdat er vanuit verschillende posities is gedacht. Vertaald naar architectonisch ontwerpen zijn er drie perspectieven te openen: Allereerst geldt bij ontwerpen dat de ontwerper ook persoonlijk betrokken is in het proces. Anders dan een adviseur (of rechter), die een redelijk en zakelijk advies of oordeel op tafel kan leggen, is dat bij ontwerpen anders. De ontwerper legt onontkoombaar veel van zichzelf in het ontwerp. Immers, er is verbeelding en intuïtie voor nodig, vermogens die gevoed worden door onze persoonlijke ervaringen, door opgedane kennis, door het vertrouwd raken met de praktijk van architectuur. Daarom moet bij architectonisch ontwerpen, als vorm van oordelen, de ontwerper ook het vermogen hebben het eigen handelen onder de loep te nemen en te analyseren, aanspreken, inclusief het verhelderen van de meestal onuitgesproken persoonlijke uitgangspunten en voorkeuren. Ontwerpen zien als oordelen over het beschikbare materiaal, gezien vanuit zo veel mogelijk betrokken posities, zorgt ervoor dat het persoonlijke niet achterblijft of ontkend wordt, maar wel dat erover gesproken kan worden (ook door niet-architecten) en dienstbaar gemaakt kan worden aan het publieke belang. Daarmee raken we aan het tweede perspectief: een oordeel vellen is niet hetzelfde als het gemiddelde berekenen tussen de verschillende invalshoeken, om tot een zekere consensus te komen, om iedereen tevreden te stellen. Er is wel degelijk kennis van architectuur nodig, van de systemen en structuren waarmee de wereld geordend is, welke invloed deze hebben op de gebouwde omgeving, om een juist oordeel te vellen. Oordelen vertrekt vanuit de diversiteit, niet om tot consensus te komen, maar om werkelijk keuzen te kunnen maken.

Ten slotte: de bespreekbaarheid van het oordeel. Oordelen betekent niet het einde van de discussie. Integendeel: als vanuit de verschillende perspectieven is gedacht, kan het wel uitgelegd worden en kan er juist over het oordeel zelf, over de keuze,

of in het geval van architectuur, over het ontwerp, gesproken worden. De keuze is immers gevoed door een diversiteit van perspectieven. Voor Arendt is dit essentieel: een oordeel moet aannemelijk gemaakt kunnen worden. Ontwerpbeslissingen binnen de architectuur zie ik daarom als *publieke* beslissingen: ze moeten uitgelegd kunnen worden aan betrokkenen en geïnteresseerden.

Dat over het ontwerp gesproken kan worden is een essentieel aspect van architectuur als interventie in de gedeelde wereld. Omdat de interventie de samenleving aangaat, moet het ook besproken kunnen worden. Het architectonisch ontwerp is daar in zekere zin voor geoutilleerd: beelden zeggen nog altijd meer dan beleidsstukken. Een belangrijk instrument hierbij is het verbeeldingsvermogen van de ontwerper. Ontwerpen is tasten in de toekomst, de mogelijkheden en onmogelijkheden verkennen en zichtbaar maken. Doordat ontwerpen ook een creatief proces is, komen daarbij onvoorziene en ongedachte perspectieven naar voren. Het gaat in dit ontwerpend onderzoek en de verbeelding daarvan niet allereerst over de vormgeving, maar juist over de organisatie van een bepaalde opgave.

Het gaat over de opbouw van een bouwvolume en de consequenties daarvan voor de burens, de capaciteit van infrastructuur, over de manieren om een groot gebouw klein te maken (of een klein gebouw groots), over het waarborgen van identiteit, over de toekomst van in onbruik geraakte gebouwen, over de schaduwen en windhinder van nieuwe gebouwen, over de verhouding tussen oud en nieuw, over de tussenruimte van gebouwen, over de ecologische voetafdruk van het bouwen, over zorgvuldigheid, over ongelijkheid, over de verhouding tussen natuur en cultuur, ecologie en economie, over de mogelijkheden de wereld toch anders te organiseren.

Om het gesprek mogelijk te maken moet de verbeelding niet in de valkuil vallen om al te veel details vast te leggen of perfecte tekeningen of collages van het toekomstige bouwwerk te

produceren. Het gevaar daarvan is enerzijds de suggestie dat alles al vastligt en dat de publieke discussie erover geen zin meer heeft. Anderzijds gaat het natuurlijk over de hiërarchie van wat echt belangrijk is. Te veel detail kan het gevaar oproepen dat de verkeerde discussie wordt gevoerd op een onjuist moment: men kan verliefd worden op details die de planvorming de verkeerde richting op sturen. De architect heeft dus het vermogen de discussie ook te sturen en daarmee een ethische verantwoordelijkheid om de publieke discussie te dienen en om keuzen te expliciteren, om voor- en nadelen voor het voetlicht te brengen. Liefst zou ik er dan ook voor pleiten om nooit slechts één mogelijkheid te tekenen, één ontwerp te presenteren. Een ontwerp is geen ontwerp, in dit geval. Ik bedoel ermee: natuurlijk kunnen we over een ontwerp discussiërend, de voor- en nadelen bespreken, maar we krijgen pas echt een discussie als we ook alternatieven laten zien. Eén ontwerp suggereert dat er maar één mogelijkheid is. Maar in de architectuur is dat nooit waar. Er zijn altijd tal van mogelijkheden, mogelijkheden die allemaal op andere manieren omgaan met de verschillende belangen die in elk project aan de orde zijn. Ik pleit hier inderdaad voor een unieke positie voor de ontwerper in het proces van interventie in de gedeelde wereld en het ontwikkelen of onderhouden van de gebouwde omgeving. Voor mij is de architectonisch ontwerper iemand die vanuit meerdere posities het ontwerp opbouwt. Dat betekent tegelijk de ontwerpvrage ter discussie stellen, alsook de persoonlijke voorkeuren onderkennen. Het betekent dat elke opgave óók tegen het licht van het publieke belang gehouden wordt, zowel tegen het licht van de belangen van directe burens, als ook rekening houdend met de impact op het klimaat, de lokale economie enzovoort. En daar hoort dus ook bij dat de architect nieuwe ambities inbrengt in het ontwerp. Een schoolbestuur kan een mooie school willen, volgens het nieuwste onderwijsconcept. De ontwerper kan daaraan, vanuit de analyse van de omgeving,

elementen toevoegen die ervoor zorgen dat de school ook bijdraagt aan de leefbaarheid van de buurt, bijvoorbeeld door iets slims te doen met het schoolplein, de straat, of de gevel. Een gemeentebestuur kan een verouderd industrieterrein willen omvormen tot een nieuwe woonwijk. Planners en stedenbouwkundigen kunnen, vanuit hun bredere blikveld, binnen die ambities ook zorg dragen voor een verbetering van de biodiversiteit, het leefklimaat op straat en het behoud van ruimte voor maakindustrie.

De eerlijkheid gebied te zeggen dat de ontwerper noch planner nooit (of in ieder geval bijna nooit) alleen is, dan wel individueel beslissingen neemt. De meeste architecten werken niet alleen, maar in een architectenbureau, waarbij meerdere architecten en assistenten aan een ontwerp werken (of op zijn minst met elkaar discussiëren over de opdracht en het ontwerp). De opdracht wordt geformuleerd door een opdrachtgever (soms ondersteund door een adviesbureau) en in de formulering en het bieden van de opdracht aan een specifiek architectenbureau wordt al een deel van de uitkomst vastgelegd. Gedurende het proces wordt met tal van betrokkenen gesproken, die daarmee bewust en onbewust, soms heel concreet, soms abstract bijdragen aan het ontwerp: toekomstige gebruikers en bewoners, adviseurs op het gebied van installaties, constructie, bouwfysica, milieu. Er wordt gesproken met de gemeente, om de mogelijkheden af te tasten, dan wel het oordeel van de welstandscommissie te horen. Er wordt gesproken met de burens, met een stedenbouwkundige supervisor, met een financier enzovoort.

Die complexiteit is reëel en tegelijkertijd een uitstekende opgave. Daardoor wordt architectonisch ontwerpen nooit een strikt individuele bezigheid, maar moet het per definitie mediëren en onderhandelen. Dat houdt ook in dat het proces telkens weer publiek gemaakt moet worden, dat uitgelegd moet worden waar men naar streeft, wat de uitgangspunten zijn. Bij complexe opgaven

wordt bovendien architectuur vaak uitsluitend als esthetisch advies gezien. Er wordt dan een groot projectteam opgesteld, aangestuurd door een bouwmanagementbureau. Binnen dat team is de architect één van de vele adviseurs. Aan de architect is dan de taak om de kleur van de brug te bepalen of de verkeerspost op de sluis te ontwerpen. Liever benadruk ik de mediërende en generalistische rol van het ontwerp en daarmee van het werk van de architect, waarbij de ontwerper niet alleen de taak heeft om te luisteren naar alle adviezen, wensen, onderzoek te doen naar belangen, kansen en beperkingen en dit alles elkaar te brengen in een overtuigend ontwerp, maar altijd ook buiten het projectteam moet blijven kijken om ervoor te zorgen dat het ontwerp en de vorderingen in het proces ook telkens bespreekbaar worden gemaakt.

De bouwpraktijk is natuurlijk niet eenduidig. Architecten zijn er in soorten en maten. Net zo goed als projectontwikkelaars en bouwmanagers. Toch sluit ik dit essay af in het volgende hoofdstuk met een oproep aan architecten, stedenbouwkundigen, landschapsontwerpers en planners. Op welke manier kunnen we opereren in de bouwpraktijk, die recht doet aan de politieke betekenis van architectuur? Hoe kunnen we onze kennis inzetten voor het publieke belang?

EEN UITDAGING VOOR ARCHITECTEN

Architectuur en stedenbouw zijn politiek. Hoe we het ook wenden of keren. Telkens weer blijkt, zeker bij grotere projecten als het verbreden van een snelweg waarvoor honderden bomen gekapt moeten worden, hoe nieuwe bouwwerken controversieel zijn. In de praktijk komt het bredere publiek er echter toch pas vaak achter als het bouwwerk al lang en breed in de steigers staat. Dus ook al is het politiek, het is ook een opgave om architectuur en stedenbouw telkens weer politiek te maken. Dat vraagt iets van alle betrokken partijen.

Aan het publiek de uitdaging om architectuur te bevragen, bouwplannen op te vragen, in te spreken op bewonersbijeenkomsten, zienswijzen in te dienen. Aan de politici de taak om de procedures te vereenvoudigen, een systeem te verzinnen waarbinnen alle bouwplannen die worden ingediend gemakkelijk ingezien kunnen worden. Aan investeerders en ontwikkelaars de opdracht om transparant te zijn over de ambities, de maatschappelijke meerwaarde van de plannen, rekenmodellen. Aan architecten de taak om open te zijn over de geformuleerde ambities, de gevolgen van hun tekeningen en modellen voor de buurt, de stad, het landschap. Aan hen ook de opdracht om manieren te vinden om het werk toegankelijk te maken. Er zijn tal van architectonische instrumenten die de ontwerper helpen een brug te slaan tussen de bouwambities en het grotere publiek. Perspectieftekeningen en schaalmodellen kunnen het publiek uitnodigen te reageren. Tentoonstellingen kunnen ervoor zorgen om een actief gesprek op gang te brengen. Maar beelden die worden getoond kunnen ook misleidend zijn: zelden wordt de helderheid van de computertekening werkelijkheid. Het materiaal blinkt minder (of juist meer), de schaduwen vallen anders, het perspectief waarmee het gebouw wordt gepresenteerd kan in werkelijkheid niet gezien worden enzovoort.

Presentatie is, kortom, één van de manieren om architectuur en stedenbouw politiek te maken. Het kunnen instrumenten zijn om het gesprek op gang te brengen (al kunnen deze ook ingezet worden om het gesprek juist te verstommen, door de werkelijke gevolgen van een bouwproject te verbloemen). Nieuwe technieken kunnen helpen om de werkelijkheid nog dichterbij het ontwerp te brengen. Met lessen uit de gaming industrie kunnen ontwikkelprocessen veel inzichtelijker worden gemaakt voor een breder publiek.⁷³ En door gebruik te maken van *virtual reality* kan er in nieuwe omgevingen al rondgelopen worden. Beide instrumenten dragen bij aan het inter-actief maken van het ontwerpproces en bieden middelen waarbij toekomstige gebruikers en andere belanghebbenden veel directer kunnen participeren in het ontwerpproces, een tweede manier om architectuur politiek te maken.

Het presenteren van projecten en het uitnodigen van belanghebbenden om te participeren is een ding, maar als de gebouwde omgeving zo belangrijk is, dan moet dit ook impact hebben op wat er getekend wordt en hoe architecten zich opstellen. Hoe kunnen architecten zich dienstbaar opstellen aan het publiek, in het belang van de wereld die we met elkaar delen? Ik zie acht principes, die ik in dit slothoofdstuk formuleer als een opdracht aan architecten – dat is in dit geval, voor ontwerpers van gebouwen en gebieden en schrijvers van beleidstukken en regelgeving, de *denkers* die de ruimtelijke ontwikkelingen sturen.⁷⁴

De principes gelden evengoed voor stedenbouwkundigen, landschapsarchitecten en planners, al kan het soms behulpzaam zijn om dan hier en daar een woord te vervangen: gebouw voor wijk of straat, landschap, bestemmingsplan, ontwerp voor advies. En natuurlijk is het ene principe meer concreet voor ontwerpers, terwijl op andere terreinen planologen mede aangesproken worden. Bovendien bieden deze reflecties in de marges ook een oproep aan andere posities binnen de bouwindustrie en projectontwikkeling, zoals

investeerders en politici, ontwikkelaars en aannemers, die niet minder belangrijk is. Uiteindelijk gaat het over het veranderen van de bouwindustrie, de bouwkolom, de manieren waarop we in dit land met onze gebouwde omgeving omgaan. Daarbij passen andere doelstellingen en ambities, andere vormen van financieren, andere manieren om succes en waardering uit te drukken.

1. HOUD VAN DE WERELD

Arendts stelling dat we met menselijke interventies de aarde transformeren in een gedeelde wereld is een basale politiek-filosofische gedachte. Wij leven al in die wereld, die ruim voor ons gemaakt is en die ook na ons nog zal bestaan. Net zo goed als we ons dit afvragen met betrekking tot de aarde en alle urgente problemen die daarmee te maken hebben, dragen wij ook verantwoordelijkheid voor de wereld: hoe gaan we om met wat er al is, hoe geven we dit weer door aan volgende generaties?

Het belang van die uitdaging wordt al te pijnlijk duidelijk in oorlogssituaties, waarin we niet alleen geschokt zijn door het menselijk leed dat we zien, maar ook geraakt worden door bombardementen op al dan niet monumentale gebouwen en moedwillige vernietiging van cultureel erfgoed. De gebouwde omgeving is ook een geheugen, een band met het verleden. In de gebouwde omgeving past revolutie niet: afbreken en opnieuw beginnen betekent *root shock*.⁷⁵ In die gebouwde omgeving hebben bewoners en gebruikers hun bestaan opgebouwd, zijn er geworteld en aan gehecht geraakt. Er zijn sociale netwerken ontstaan, die gemakkelijk vernietigd kunnen worden maar slechts met moeite weer opgebouwd. Sloop zo min mogelijk!

Architectuur begint daarom met liefde voor de wereld. De eerste vraag aan opdrachtgevers zou moeten zijn of de voorgestelde interventie eigenlijk wel nodig is, of niet voldaan kan worden met onderhoud en transformatie van een bestaand

gebouw. Als nieuwbouw nodig is, zie het dan als onderhoud en transformatie van een plaats, een wereld; ontwerp in samenhang met wat er al is.

2. MAAK HET ABSTRACTE CONCREET

Over de gebouwde omgeving wordt vaak in abstracte termen gesproken. Toekomstige ontwikkelingen worden vervat in planologische notities, masterplannen, bestemmingsplannen. Voor bepaalde delen van steden worden speciale zones ingesteld om de economische activiteit te bevorderen, om aan te geven waar hoogbouw is toegestaan, of ter bescherming van een bestaand stadsgezicht. Ontwikkelingen worden bovendien uitgedrukt in rekenmodellen die de opbrengsten per vierkante meter voorspellen, zodat investeerders kunnen beslissen of het überhaupt profijtelijk is om in te stappen of ermee door te gaan. Maar deze calculaties zijn abstract, terwijl ze wel in (zullen) grijpen in de levens en sociale netwerken van mensen die er al wonen en werken. Deze zachte kant van de stad is kwetsbaar. Daarom moeten de abstracties zo snel mogelijk concreet gemaakt worden. Door plannen om te zetten in tekeningen en maquettes wordt duidelijk welke consequenties de ambities hebben voor de bestaande stad en haar bewoners. Daarmee legt architectuur telkens de cruciale vraag op tafel: is dit de stad, de samenleving, die we na willen streven? Voor wie doen we dit?

3. OMARM COMPLEXITEIT

Economisering van de ruimte en instrumentalisering van architectuur leidt tot standaardisering. Dit heeft alles te maken met financiële modellen achter projectontwikkeling, waarin de risico's geminimaliseerd moeten worden. Daarom worden standaardprocedures van ontwikkelen gevolgd, zijn er standaardmodellen van financieren en calculeren, wat vervolgens weer leidt tot standaardplattegronden voor woningen, appartementen, kantoren,

publieke ruimten (die dan gekwantificeerd kunnen worden). Het is het Excelsheet dat uiteindelijk kloppend moet worden. Maar standaardisatie is een simplificering van de werkelijkheid en leidt tot monoculturen, segregatie en uitsluiting.⁷⁶ Standaardisatie staat haaks op de pluraliteit van de wereld en de complexiteit van steden, landschappen en gemeenschappen. Architectuur kan meegaan in standaardisatie, bijvoorbeeld door complexiteit te simplificeren en alles te willen vatten in een enkel en eenduidig plan.

Maar architectuur hoeft niet reductief te zijn. Integendeel, het is van oudsher gewend en ook geëquipeerd om met complexiteit te werken, om diversiteit en complexe verhoudingen bijeen te brengen in een samenhangend geheel. Architectuur moet de complexiteit die inherent is aan de wereld niet reduceren, maar haar juist omarmen.⁷⁷ Daarmee is architectuur geen smeeroilje in stadsontwikkelingsprocedures. Het zou zelfs een factor kunnen zijn die vertragend werkt. Dat is natuurlijk geen aanbeveling vanuit economisch perspectief. Maar vanuit het perspectief van zorgvuldigheid kan beter gewerkt worden met een gedegen plan dan met een halfbakken plan.

4. BRENG MENSEN DIE VAN ELKAAR VERSCHILLEN BIJ ELKAAR

Abstractie en reductie van complexiteit zijn uiteindelijk een gevaar voor de diversiteit van de gebouwde omgeving. Aan architecten derhalve de opgave om diversiteit steeds weer op de agenda te zetten. Allereerst moet dit in de plannen zelf gebeuren, door telkens te zoeken naar mogelijkheden binnen elk project van enige omvang om verschillende woontypen met elkaar te combineren én ruimte te claimen voor andere functies. Die vraag is aan architectuur wel besteed. In de kern gaat architectuur niet over repetitie en herhaling, maar over het telkens reageren op verschil, over de creativiteit om diversiteit bij elkaar te brengen in een samenhangend plan. De structuur van een

dergelijk plan moet niet alleen ruimte bieden aan mensen die van elkaar verschillen, maar hen ook op strategische punten samenbrengen. Daarnaast is het een vraag voorbij de horizon van het enkele plan, maar die toch ook aan de ontwikkelingstafel gesteld moet worden. Als we met elkaar een stad aan het maken zijn, kunnen we niet alleen de krenten uit de pap kiezen. Het project staat altijd in een breder kader. Wie worden er in de procedures over het hoofd wordt gezien of naar de marge gedrukt?⁷⁸ Waar vinden we in de stad nog ruimte om te experimenteren, voor voorzieningen die nauwelijks rendabel zijn en dus niet kunnen concurreren met de winstgevende takken van de economie (maar toch noodzakelijk zijn)?⁷⁹ Waar is ruimte voor kunstenaars, voor de daklozenopvang en voor volkstuinen? Ten derde ligt hier ook een uitdaging voor het ontwerp van de publieke ruimte. Een plurale stad vraagt om een ambigue publieke ruimte, waarin ruis en conflict mogelijk zijn en niet alles strakgetrokken wordt volgens esthetische standaarden en de logica van de economie. In die botsing van verschillen krijgt de stad juist haar diepte, complexiteit en realiteit. Laat het verschil toe, geef ruimte aan de ander. Je krijgt een levendige, vitale openbare ruimte. En omgekeerd, aangezien de omgeving ons conditioneert: juist daardoor leren we óók omgaan met verschil.

5. WEES GENEREUS

Architectuur kan als een maatpak zijn, precies passend om het gevraagde programma. Er zijn prachtige voorbeelden van uit het verleden, zeker wanneer architecten nauw samenwerkten met opdrachtgevers. Het nadeel is natuurlijk dat als de functie verandert, het vaak moeilijk is een nieuwe bestemming te vinden voor het bouwwerk, dan wel het gebouw aan te passen aan een nieuwe functie. Maar de uitdaging ligt niet alleen in de houdbaarheid op de lange termijn. Al in gebruik biedt een dergelijk maatpak weinig ruimte voor de bewoners

en gebruikers om de ruimte naar eigen hand te zetten. Als het gebouw juist minder passend is, als er ruimte over is, nog niet ingericht of aangepast, als er hier en daar nog een tafel tussen kan, of een basket opgehangen kan worden, is er ook letterlijk meer ruimte voor de gebruikers om initiatieven te nemen. Het is een les die de architectuur leert via het Franse bureau Lacaton & Vassal, dat heel concreet elk project meer ruimte geeft dan strikt noodzakelijk.⁸⁰ Ze gebruiken liever goedkope standaardmaterialen, waardoor ze meer ruimte kunnen maken, dan dure materialen, waardoor ze juist op de ruimtelijkheid moeten bezuinigen. Beroemd is de renovatie van een toren voor sociale woningen in een buitenwijk van Parijs, waarbij ze in plaats van sloop-nieuwbouw het voor elkaar kregen om een extra gevel voor het gebouw te plaatsen, waardoor elke woning een genereus balkon annex wintertuin kreeg. Een enorme impuls van kwaliteit. In andere gebouwen, zoals een architectuurschool in Nancy, werden expres extra ruimten gemaakt, waar geen bestemming voor was. Daar konden studenten stellages maken, of soms konden ze voor extra lessen gebruikt worden, of voor een tentoonstelling. Het bleek een ruimte waar studenten en docenten initiatieven voor konden nemen. Samen konden ze zich de ruimte toe-eigenen en zo aan een gezamenlijke 'wereld' bouwen (om het met een referentie naar Arendt te zeggen).

Dit idee van 'overmaat' geldt niet alleen voor gebouwen, het raakt ook aan het inrichten van de openbare ruimte. Publieke ruimten verschillen in betekenis en politiek belang, maar voor elk van deze geldt dat een zekere spanning gezond is tussen wat voorgeprogrammeerd is en wat door de gebruikers nog aangepast en toegeëigend kan worden.⁸¹

6. NEEM INITIATIEF

Architecten hebben een unieke kennis van de wereld: ze vatten deze op als ruimtelijke constructie. Ze weten hoe de ruimte ook samenhangt met de sociale, politieke en culturele dimensie van de

samenleving. Ze weten van de conditionering die plaatsvindt, via de ruimtelijke constructies: hoe ervaringen van de wereld en hoe deze geordend is uiteindelijk ook een effect heeft op de samenleving in de tijd. Via het ruimtelijk denken en het verbeeldingsvermogen kunnen architecten ook bijdragen aan het debat over de grote opgaven van deze tijd: klimaatverandering, stikstofproblematiek, sociale eenzaamheid, vergrijzing, educatie, migratie. Daarom: meng je in het debat over de stad en het landschap, over de woningbouwopgave en hoe deze de samenleving kan versterken in plaats van verzwakken.⁸² Dat kan in woorden, in opiniestukken in de krant en op internet. Het kan ook via een ontwerp, bijvoorbeeld in de context van een prijsvraag kunnen ze hun kennis en creativiteit delen met de samenleving.⁸³ Woorden kunnen uitdagingen aankaarten, een richting zoeken. Maar in een plan komen deze opgaven samen op een bepaalde locatie, in concrete ruimtelijke constructies. Een ontwerp kan niet alleen in de formulering van deze opgaven blijven steken, het moet alternatieven en mogelijkheden laten zien om de uitdagingen het hoofd te bieden. Soms kunnen dergelijke ontwerpen ook heel concreet een opgave worden. Ze kunnen de potentie herkennen van bepaalde stukken stad, braakliggende terreinen. Door er eigenstandig een plan voor te tekenen en daarbij medestanders te zoeken, kunnen architecten concreet bijdragen aan de samenleving. Dat is niet alleen een (nieuw) verdienmodel, maar ook een besef van de uniciteit van het ruimtelijk denken en hoe deze voor de samenleving dienstbaar gemaakt kan worden. Juist via dergelijke initiatieven komen creatieve oplossingen tevoorschijn, die niet via het calculerende denken mogelijk zullen worden.

7. BESPREEK ARCHITECTUUR

Uiteraard moeten de huidige (en toekomstige) bewoners en gebruikers betrokken worden in ontwikkelingstrajecten. Het blijft een opdracht voor ontwerpers om het ontwerpproces open te houden,

maquettes en tekeningen zo te maken dat ze een publiek debat dienen. Elke fase van een ontwikkeltraject vraagt om een ander presentatie-instrument. Niet alleen om zo snel mogelijk concreet te maken wat de ambities zijn, maar zeker ook om het gesprek of participatie mogelijk te maken. Dit gaat verder dan verplichte inspraakprocedures, het organiseren van af en toe een informatieavond waarop de tekeningen worden getoond, of het houden van enkele interviews op straat. Intensieve participatietrajecten leiden niet altijd tot meer rechtvaardige uitkomsten, zoals we al eerder zagen. Architecten moeten daarvoor een stap extra zetten. Tijdens de renovatie van de wijk Kreuzberg in Berlijn besloten de architecten, onder leiding van Hardt-Waltherr Hämer, dan ook alle deuren af te gaan. Ze wisten op voorhand dat bijeenkomsten in het buurthuis slechts een beperkte groep belangstellenden zouden bereiken. Om iedereen te bereiken is bij elk appartement aangebeld, om met elke bewoner aan de keukentafel te inventariseren wat de wensen waren.⁸⁴ Dit is niet alleen een vorm van het ophalen van informatie, noodzakelijk om een passend ontwerp te kunnen maken. Op deze manier kunnen ontwerpers bestaande bewoners ook bijstaan in ontwikkelingsprocessen door hen inzicht te geven in de ruimtelijke kwaliteiten, tekortkomingen en kansen van hun eigen woonomgeving. Dit helpt bewoners zelf initiatieven te nemen om de eigen omgeving te verbeteren, of, in geval van ontwikkelingen van buitenaf, gericht te acteren in gesprekken met de teams van professionele ontwikkelaars.⁸⁵

8. VERBEELD HET ANDERE

Een cruciale factor is in al deze punten het vermogen van de architect om te ontwerpen, om alternatieven te verzinnen en te verbeelden. Ontwerpen is echter geen wiskunde, waarbij formules leiden tot onontkoombare uitkomsten. Als er ontworpen wordt, lijkt alles mogelijk. Bij het presenteren van een ontwerp is het daarom

belangrijk de uitgangspunten te concretiseren of zelfs ter discussie te stellen, bijvoorbeeld door ook alternatieve plannen te maken. Dat maakt duidelijk dat er iets te kiezen valt en maakt daarmee het (politieke) gesprek mogelijk over de uitgangspunten van de plannen en de consequenties ervan voor alle betrokkenen. Vergelijkbaar is het belang van daadwerkelijk gebouwde projecten die op een andere manier tot stand zijn gekomen (ik denk bijvoorbeeld aan de zogenoemde *Baugruppen* in Berlijn, of de *Genossenschaften* in Zürich, waarbij toekomstige bewoners samen een collectief woongebouw ontwikkelen),⁸⁶ of experimenten waarbij bestaande ruimten ineens een andere betekenis krijgen, anders gebruikt kunnen worden. Via dergelijke projecten wordt eens te meer tastbaar dat er wel degelijk alternatieven bestaan voor de standaard ontwikkelingsprocedure, dat het niet noodzakelijk is om stadsontwikkeling over te laten aan speculanten en investeerders, maar dat er ook alternatieven zijn: non-profitorganisaties of bewoners die zelf het heft in handen kunnen nemen.

Het politieke perspectief dat ik in dit essay heb ontwikkeld, zet alle lijnen die architecten op papier trekken en alle teksten die de ruimte van stad en land regelen, onder hoogspanning. Dit essay helpt, hopelijk, om architectuur op waarde te schatten. Architecten moeten niet minder maar juist meer zeggenschap krijgen in ontwikkeltrajecten. Als het vak wordt gereduceerd tot het aanleveren van mooie ideeën voor de marketing, of als er niet verder gewerkt kan worden na het schetsontwerp, als enkel gevraagd wordt om het ontwerp van gevels rondom standaardvolumes, dan is dit een teken van miskenning van het belang van de gebouwde omgeving, een miskenning van het belang van het creatief vermogen, miskenning van de ruimtelijke kennis van architecten én een miskenning van het vermogen van een ontwerp om ongedachte perspectieven te openen, consequenties te verduidelijken en mensen die van elkaar verschillen te enthousiasmeren.

Hoeveel speelruimte is er nog voor de architect om naar strategieën daadwerkelijk onderzoek te doen, daadwerkelijk te ontwerpen? Het bouwen is er belangrijk genoeg voor. Door te bouwen vormen we de context van het leven. Een gebouw, een straat, een kantoortuin, een speeltuin vormt een dwingende structuur waarbinnen het sociale, gemeenschappelijke leven zich afspeelt. Of beter gezegd: het ligt aan de architectuur, de opzet, de grenzen, de materialiteit, de mogelijke relaties die gelegd kunnen worden, hoe dwingend deze structuur is. Natuurlijk kunnen we geen rechtstreekse relatie leggen tussen een architectuur die mensen isoleert en polarisatie in de samenleving. Daarvoor is het leven te complex en de agency van architectuur te zwak, te gelaagd.⁸⁷ Maar dat we bewust moeten zijn van de sturende kracht van bouwwerken en ruimte op het leven, is evident.

We zouden architectuur meer mogen waarderen en uitdagen, niet alleen om gebouwen mooi te maken, maar vooral om de ruimtelijke kwaliteit die ze kan bieden aan de wereld die we met elkaar delen. Waarom zouden we met minder genoegen nemen?

- 1 Zie voor een intrigerende verhandeling over de publieke ruimte en hoezeer juist drempels, of drempelwerelden, daaraan bijdragen: René Boomkens, *Een drempelwereld. Moderne ervaring en stedelijke openbaarheid* (Rotterdam: NAI Uitgevers, 1999)
- 2 Achter het ontwerp en de bouw van gebouwen staan grote teams: opdrachtgevers, architectenbureaus, managers, adviseurs, constructeurs, aannemers en hun onderaannemers. Toch zijn we gewend met name de architect te noemen. Ik doe dat hier ook, maar met een zekere terughoudendheid, die later in het essay nog aan de orde zal komen. De Kunsthal is een ontwerp van OMA/Rem Koolhaas (1995); de Van Nellefabriek is van de hand van het bureau Brinkman & Van der Vlugt (1931). De scheepsbouwhal werd ontworpen voor scheepswerf Van der Giessen-De Noord door (architectenbureau) Wim Quist (1982) en het Groot Handelsgebouw is een ontwerp van Huig Maaskant en Willem van Tijen (1953).
- 3 De Markthal is een ontwerp van het Rotterdamse bureau MVRDV uit 2014
- 4 Zie: Alain De Botton, *De architectuur van het geluk* (Amsterdam: Olympus, 2016)
- 5 Albena Yaneva, *Five Ways to Make Architecture Political. An Introduction to the Politics of Design Practice* (Londen: Bloomsbury, 2017)
- 6 <https://debatgemist.tweedekamer.nl/debatten/commissiedebat-op-hoofdpijnen-met-de-nieuwe-minister-voor-volkshuisvesting-en-ruimtelijke> (voor het laatst bezocht op 2 februari 2022)
- 7 In de afgelopen maanden is de politieke uitdaging meermaals en op verschillende manieren duidelijk geworden. In plaats van dat er meer gebouwd wordt, valt de bouw juist stil. Niet alleen omdat de materialen zo duur zijn, maar ook vanwege nieuwe politieke maatregelen om huurders te beschermen. Beleggers haken af, verwijt een architect als Sjoerd Soeters de regering. Zie: <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/toparchitect-stopt-teleurgesteld-in-de-overheid-ik-heb-geen-werk-meer-voor-mijn-twaalf-medewerkers-b25c810d/> (geraadpleegd 8 juli 2023). En voor voor de productie-woningen die uit de (nieuwe) fabrieken moesten komen, is geen goede bouwplaats voorhanden. Zelfs niet voor de tijdelijke woningen die al door de regering zijn besteld. <https://fd.nl/bedrijfsleven/1475636/rijsk-kant-en-klare-flexwoningen-niet-kwijt> (geraadpleegd 8 juli 2023). Bovendien zal de val van het kabinet zeker ook niet bijdragen aan een versnelling van de bouwproductie.
- 8 Jaap Bakema, *Van stoel tot stad. Een verhaal over mensen en ruimte* (Zeist: De Haan, 1964)

- 9 <https://www.vandale.nl/gratis-woordenboek/nederlands/betekenis/architectuur#.ZBhNOS8w3rU> (voor het laatst bezocht op 20 maart 2023)
- 10 Vitruvius, *Handboek bouwkunde* (Amsterdam: Atheneum – Polak & Van Gennep, 1999)
- 11 Ik ontleen deze geschiedenis aan Kenneth Frampton, 'The Status of Man and the Status of His Objects: A Reading of *The Human Condition*', in: Hill, Melvyn A. (ed.), *Hannah Arendt: The Recovery of the Public World* (New York: St. Martin's Press, 1979)
- 12 Nikolaus Pevsner, *An Outline of European Architecture* (Harmonstworth: Penguin Books, 1968), 15
- 13 Hans Teerds, *At Home in The World. Architecture, the Public, and the Writings of Hannah Arendt* (Delft: TU Delft Open, 2017)
- 14 Hannah Arendt, 'Introduction into Politics', in: Hannah Arendt, *The Promise of Politics*, samengesteld door Jerome Kohn (New York: Schocken Books, 2005), 93
- 15 Hannah Arendt, *The Human Condition* (Chicago: The University of Chicago Press, 1998 [1958]), 2
- 16 Arendt, *The Human Condition*, 3
- 17 Arendt, *The Human Condition*, 52
- 18 Arendt, *The Human Condition*, 167
- 19 Arendt, *The Human Condition*, 134
- 20 Ik citeer via Richard Bernstein, *The Pragmatic Turn* (Cambridge, Polity Press, 2010), 73. De originele referentie is te vinden in: John Dewey, *The Early Works*, Vol 1. 1882-1888 (Carbondale: Southern Illinois University Press, 1969), 240
- 21 Arendt noemt de publieke ruimte daarom ook 'the space of appearance'. In de Nederlandse vertaling van *The Human Condition* wordt dit begrip vertaald als 'de plaats van ontmoeting'. Ik kies liever voor 'de plaats van verschijning'. Het gaat Arendt om aan elkaar verschijnen – elkaar zien en horen. Ontmoeting gaat mijns inziens nog verder. Dat is ongetwijfeld wel Arendts doel, maar het begint met aan elkaar verschijnen. Arendt, *The Human Condition*, 199
- 22 Arendt, *The Human Condition*, 52
- 23 Arendt, *The Human Condition*, 52
- 24 Zie: Hans Teerds, Christoph Grafe en Catherine Koekoek, 'Tafelschikkingen. Reflecties op architectuur met Hannah Arendt', in: Hans Teerds, Christoph Grafe en Catherine Koekoek, *Tafelschikkingen. Reflecties op architectuur met Hannah Arendt*, OASE#106 (Rotterdam: nai010, 2020), 8
- 25 Zie bijvoorbeeld: Sarah Williams Goldberger, *Welcome to Your World. How the Built Environment Shapes our Lives* (New York: Harper, 2017), 88
- 26 Zie Christophe Van Gerrewey, Hans Teerds en Véronique Patteeuw (red.), *Wat is goede architectuur?* OASE #90 (Rotterdam: NAI Uitgevers, 2013)
- 27 Een genuanceerde inleiding op wat de architectuur te wachten staat en wat de kansen en bedreigingen zijn, is

- te vinden in Neil Leach, *Architecture in the Age of Artificial Intelligence. An Introduction to AI for Architects* (Londen: Bloomsbury, 2022)
- 28 Martin Heidegger, *De oorsprong van het kunstwerk* (vertaling Mark Wildschut & Chris Bremmers) (Amsterdam: Boom, 2009), 44-47
 - 29 Zie bijvoorbeeld: Pieter Hoexum, *Thuis. Filosofische verkenningen van het alledaagse* (Amsterdam/Antwerpen: Atlas Contact, 2019)
 - 30 Ella Myers, *Worldly Ethics. Democratic Politics and Care for the World* (Durham/Londen: Duke University Press, 2013), 86
 - 31 Myers, *Worldly Ethics*, 112
 - 32 Zie: Hans Teerds en Johan van der Zwart, *Levend Landschap. Manifest voor stad en land* (Amsterdam: SUN, 2012), 137
 - 33 Myers, *Worldly Ethics*, 92
 - 34 Arendt, *The Human Condition*, 8
 - 35 Arie Lengkeek en Peter Kuenzli, *Operatie wooncoöperatie. Uit de wooncrisis door gemeenschappelijk bezit* (Haarlem/Amsterdam: Trancity*Valiz, 2022)
 - 36 Eva Roovers, *Nu is het aan ons. Oproep tot echte democratie* (Amsterdam: De Correspondent, 2022)
 - 37 Zie voor het debat rondom de primitieve hut bijvoorbeeld: Maarten Delbeke, 'The Idea of Architecture and the origins of the primitive hut', in: *gta Papers #3, Founding Myths* (Zurich: gta Verlag, 2019), 50
 - 38 Een sterk voorbeeld hiervan wordt aangedragen door Mike Davis, wanneer hij de Frances Howard Goldwyn Library bespreekt, een 'vroeg' ontwerp van Frank Gehry. Het gebouw is een fort, schrijft Davis, en zeker niet uitnodigend voor de gemiddelde buurtbewoners om naar binnen te stappen. Mike Davis, 'Fortress Los Angeles: The Militarization of Public Space', in: Michael Sorkin (red.), *Variations on a Theme Park. The New American City and the End of Public Space* (New York: Hill and Wang, 1992), 169
 - 39 Zie bijvoorbeeld: Francis Strauven, Aldo van Eyck. *The Shape of Relativity* (Amsterdam: Architectura & Natura, 1998), 288-305
 - 40 Ik kan het niet laten om hier twee inspirerende Bijbelse referenties te noemen: de landeigenaren mogen de grenzen van hun landerijen niet maaien. Wat daar groeit aan graan en ander goed, is voor hen die geen land (meer) hebben. Voor een verhaal dat daarop aanhaakt, maar dat nog radicaler is in het doorbreken van de grenzen, zie het verhaal van Ruth, die als immigrant talloze grenzen over moet
 - 41 Herman Hertzberger, *Ruimte maken ruimte laten. Lessen in architectuur* (Rotterdam: 010, 1996)
 - 42 Floor Milikowski, *Van wie is de stad? De strijd om Amsterdam* (Amsterdam: Olympus, 2021)

- 43 Dit is met name een punt dat de filosoof Henri Lefebvre aankaartte in zijn werk. Zie bijvoorbeeld: Henri Lefebvre, 'The Right to the City'. In: Joan Ockman (red.), *Architecture Culture 1943-1968. A Documentary Anthology* (New York: Rizzoli, 1993)
- 44 Susan Fainstein, *The Just City* (Ithaca: Cornell University Press, 2010), 57-86
- 45 Simon Franke en Wouter Veldhuis, *Verkenning van de rechtvaardige stad. Stedenbouw en de economisering van de ruimte, Haarlem/Amsterdam: Trancity*Valiz* (2017), 25
- 46 Patchen Markell, 'Politieke tektoniek', in: Hans Teerds, Christoph Grafe en Catherine Koekoek (red.), *Tafelschikkingen. Reflecties op architectuur met Hannah Arendt, OASE#106* (Rotterdam: nai010, 2020), 52 (vertaling HT)
- 47 Bonnie Honig, *Public Things. Democracy in Disrepair* (New York: Fordham University Press, 2017), 31 (vertaling HT)
- 48 Adolf Loos, 'Architectuur', in: Hilde Heynen, André Loecx, Lieven De Cauter en Karina van Herk (red.), *'Dat is architectuur'. Sleutelteksten uit de twintigste eeuw* (Rotterdam: O10, 2004), 62
- 49 Zie: Hilde Heynen, *Architectuur en kritiek van de moderniteit* (Nijmegen: SUN, 2001), 118
- 50 Aldo Rossi, *De architectuur van de stad* (vertaling: Ernst Kurpershoek en Henk Hoeks) (Nijmegen: SUN, 2002 [1966]), 57
- 51 Hannah Arendt, 'Culture and Politics', in: Hannah Arendt, *Reflections on Literature and Culture* (ed. Susannah Young-Ah Gottlieb) (Stanford: Stanford University Press, 2007), 190
- 52 Rem Koolhaas, *Delirious New York* (New York: The Monacelli Press, 1994)
- 53 Hannah Arendt, 'The Crisis in Culture', in: Hannah Arendt, *Between Past and Future. Eight Exercises in Political Thought* (New York: Penguin Books, 2006), 208-210
- 54 Hermann Czech, 'Alles ist Umbau', in: *Werk, Bauen + Wohnen*, no. 3, 1998, 6; een Nederlandse vertaling is verschenen in: Tom Avermaete, David de Bruin en Job Floris (red.), *Codes en continuïteiten. OASE#92* (Rotterdam: nai010, 2014)
- 55 Arendt, 'The Crisis in Culture', 208-210
- 56 Volgens Arendt is het menselijk verbeeldingsvermogen essentieel politiek. Hannah Arendt, 'Lying in Politics', in: Hannah Arendt, *Crisis of the Republic* (San Diego//New York/Londen: Harcourt & Brace, 1972), 5
- 57 Rossi, *De architectuur van de stad*, 13
- 58 Joan Tronto, *Moral Boundaries. A Political Argument for an Ethic of Care* (New York/Londen: Routledge, 1993), 106-108
- 59 Zie: Joan Tronto, 'Caring Architecture', in: Angelika Fits, Elke Krasny (red.), *Critical Care. Architecture and Urbanism for a Broken Planet* (Cambridge (MA)/Londen/Wenen: MIT Press/Architekturzentrum Wien, 2019), 30

- 60 Zie bijvoorbeeld: Ekim Tan, *Play the City. Games Informing the Urban Development* (Amsterdam: Jap Sam Books, 2017)
- 61 Deze vorm van ontwikkeling, waarin bouw en onderhoud samenkomen, heeft in de afgelopen jaren in sommige gevallen wel een kwaliteitsslag gebracht, onder andere doordat geïnvesteerd kon worden in materialen die kwalitatief beter waren. Dat scheelt immers uiteindelijk in de onderhoudskosten
- 62 Cody Hochstenbach, *Uitgewoond. Waarom het hoog tijd is voor een nieuwe woonpolitiek* (Amsterdam: Das Mag, 2022), 172
- 63 Samuel Stein, *Capital City, Gentrification and the Real Estate State* (Londen/New York: Verso, 2020), 2
- 64 Stein, *Capital City*, 29
- 65 Hans de Geus, *Hoe ik toch huisjesmelker werd. Over woonarmoede en ongelijkheid* (Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2021)
- 66 Hochstenbach, *Uitgewoond*, 103
- 67 Het woord is in de jaren zestig geïntroduceerd door de sociologe Ruth Glass, in een artikel waarin ze beschreef hoe oude arbeiderswijken in Londen en New York veranderden door de nieuwe bewoners die er vervallen huizen begonnen op te knappen en daarmee de potentie van deze wijken blootlegden voor andere (nieuwe) bewoners. Ruth Glass (ed.), *London: Aspects of Change* (Londen: Macgibbon & Kee, 1964)
- 68 Jason Hackworth, 'Postrecession Gentrification in New York City,' in: *Urban Affairs Review*, vol. 37, # 6, juli 2002
- 69 Kenneth Frampton, 'Towards a Critical Regionalism. Six Points for an Architecture of Resistance', in: Hal Foster (red.), *The Anti-Aesthetic. Essays on Post Modern Architecture* (Port Townsend/Washington: Bay Press, 1983). Een Nederlandse vertaling van mijn hand verscheen als: Kenneth Frampton, 'Naar een kritisch regionalisme. Zes punten voor een architectuur van verzet' in: Tom Avermaete, Véronique Patteeuw, Léa-Catherine Szacka en Hans Teerds (red.), *Critical Regionalism Revisited*. OASE#103 (Rotterdam: nai010, 2019)
- 70 Zie: Dana Cuff, *Architecture: The Story of Practice* (Cambridge MA: MIT Press, 1991)
- 71 Zie Neil Leach, *Architecture in the Age of Artificial Intelligence. An Introduction to AI for Architects* (Londen: Bloomsbury, 2022)
- 72 Hannah Arendt, *Lectures on Kant's Political Philosophy* (samenstelling Ronald Beiner) (Chicago: The University of Chicago Press, 1992)
- 73 Zie: Tan, *Play the City*
- 74 Een eerste schets van dit hoofdstuk is gepubliceerd als 'And what about Architecture?' in Désirée van Hoek, *Notes on Downtown. Los Angeles 2007-2022* (Amsterdam: Désirée van Hoek, 2022)

- 75 Een term van de Amerikaanse Mindy Fullilove, die stelde dat sloop van buurten en huizen leidt tot een ontwortelende en traumatische ervaring. Er gaan geschiedenis en tastbare herinneringen verloren en daarmee een deel van de identiteit van bewoners. Via Hochstenbach, *Uitgewoond*, 129
- 76 Zie: de introductie van Aggregate Architectural History Collaborative (red.), *Governing by Design. Architecture, Economy, and Politics in the Twentieth Century* (Pittsburg: Pittsburg University Press, 2012); Jacob Moore and Susanne Schindler, 'Concepts', in: Reinhold Martin, Jacob Moore, Susanne Schindler (red.), *The Art of Inequality. Architecture, Housing, and Real Estate. A Provisional Report* (New York: The Temple Hoyne Buell Center for the Study of American Architecture, 2015), 67
- 77 Zie bijvoorbeeld: Richard Sennett in het interview met Pablo Sendra: Pablo Sendra en Richard Sennett, *Designing Disorder. Experiments and Disruptions in the City* (Londen/ New York: Verso, 2020), 131
- 78 Stefano Harvey en Fred Moten, *The Undercommons. Fugitive Planning and Black Study* (Wivenhoe/New York/Port Watson: Minor Compositions, 2013)
- 79 Zie: Saskia Sassen, *The Global City* (New York, Londen, Tokio: Princeton/Londen, Princeton University Press, 2001)
- 80 Zie voor een overzicht van hun werk: <https://www.lacaton-vassal.com> (voor het laatst bezocht op 20 maart 2023)
- 81 Een prachtige referentie hier is het SESC-programma in São Paulo – bekend geworden van SESC Pompeia, een belangrijk ontwerp van architect Lina Bo Bardi –, opgezet door een semiprivate organisatie die voor leden (medewerkers van lokale middenstanders) en niet-leden buurtcentra ontwikkelt, waar gesport kan worden, waar cursussen gevolgd kunnen worden, waar een kantine is en een bar, maar ook waar 'huiskamers' zijn waar iedereen gebruik van kan maken, zonder lid te zijn, zonder te betalen of iets te moeten consumeren. Zie voor een overzicht van zes dergelijke projecten: <https://repository.avermaete.ethz.ch/exhibitions/sesc-and-the-city/> (voor het laatst bezocht op 20 maart 2023)
- 82 Hier ligt natuurlijk ook het belang van de podia rondom architectuur en stad, van Het Nieuwe Instituut tot het Stimuleringsfonds Creatieve Industrie, van Pakhuis de Zwijger tot aan de verschillende architectuurcentra, van Trancity tot aan de architectuuropleidingen
- 83 Een interessant voorbeeld hiervan is de reeks prijsvragen die voormalig rijksbouwmeester Floris Alkemade heeft geïnitieerd over achtereenvolgens migratie, zorg en landbouw – hij bood hiermee een podium aan de creativiteit van ontwerpers (veelal in samenwerking met andere stakeholders) en de mogelijkheid om inzichten te scherpen, te ontwikkelen en voor het voetlicht te brengen.

- Daarmee bood het ook een alternatief voor meer traditionele beleidsontwikkeling in de politiek, discussies in de Kamer en interactie tussen ministers, ministeries en parlement, waarbij de ruimtelijke aspecten van de uitdagingen van deze tijd veelal buiten beeld blijven
- 84 Zie: Esra Akcan, *Open Architecture, Migration, Citizenship and the Urban Renewal of Berlin-Kreuzberg by IBA 1984/87* (Bazel: Birkhäuser, 2018)
- 85 Een inspirerend voorbeeld is Centre for Urban Pedagogy in New York City. <http://welcometocup.org> (website bezocht op 9 November 2021)
- 86 Zie bijvoorbeeld: *Building Together, DASH#8* (Rotterdam: nai010, 2012) en natuurlijk het hartstochtelijk pleidooi van Lengkeek en Kuenzli in *Operatie Wooncoöperatie* waar ik eerder naar verwees
- 87 Agency verwijst naar de Actor-Network theorie, een visie op de invloed van fysieke objecten die ontwikkeld is door de Franse socioloog Bruno Latour. Ook Latour benadrukt dat objecten niet neutraal zijn, maar wel degelijk gevolgen hebben voor de manieren waarop we met elkaar leven. Zie bijvoorbeeld: Bruno Latour, *Reassembling the Social. An Introduction to Actor-Network-Theory* (Oxford: Oxford University Press, 2005)

DANK

Dit essay had niet geschreven kunnen worden zonder de opbouwende en inspirerende feedback van vrienden en collega's, in het bijzonder van Tom Avermaete, Simon Franke, Arjan Gooijer, Pieter Hoexum, Alwin Kaashoek, Arie Lengkeek en Walter de Vries.

COLOFON

Ontwerp: Meeusontwerpt
Tekstcorrectie: Marianne Lahr
Drukwerk: Scanlaser
Uitgevers: Simon Franke – Trancity,
Pia Pol / Astrid Vorstermans – Valiz

© Hans Teerds

ISBN 978-94-93246-32-4

NUR 648

De pdf is als gratis download beschikbaar via www.trancity.nl.
Herplaatsing hiervan op andere websites is niet toegestaan.

In de serie stadsessays verscheen eerder:

- Arie Lengkeek: *Architectuur in het midden. Stadsbouwgroepen voor een nieuwe wooncultuur.*
- Frans Soeterbroek: *Omstreden plannen, onderschatte burgers. De stad verdichten met bewoners.*
- Peter Pelzer: *Verantwoordelijk voor de toekomst. Op zoek naar een planologie van de lange termijn.*
- Edwin Buitelaar: *Maximaal, gelijk, voldoende, vrij. Vier perspectieven op de rechtvaardige stad.*
- Arnold Reijndorp: *De Nieuwe Stad. Een gebruiksaanwijzing.*
- Annemarie Kok: *Herinnering aan de rechtsstaat. Pleidooi voor serieus openbaar bestuur.*
- Simon Franke / Wouter Veldhuis: *De verkenning van de rechtvaardige stad. Stedenbouw en de economisering van de ruimte*
- Annemarie Kok: *Binding genoeg. De stad en het geheim van aangenaam samenleven.*

TRANCITY^xVALIZ

Trancity en Valiz zijn samenwerkende uitgeverijen die elkaar vinden in een gemeenschappelijke opvatting over de functie van publicaties. De boeken bieden kritische reflectie, zorgen voor interdisciplinaire inspiratie en leggen het verband tussen culturele disciplines en economische en sociaal-maatschappelijke kwesties.

Publicaties over de stad, stedelijke ontwikkeling en het publieke domein zijn de kern van de samenwerking Trancity-Valiz. De stedelijke samenleving wordt niet gevormd vanuit een enkel vakgebied. Ruimtelijke vraagstukken in architectuur en stedenbouw hebben een gelijkwaardige inbreng nodig vanuit een sociale, culturele en economische dynamiek. In wijken en buurten is het initiatief van bewoners en gebruikers minstens zo belangrijk als het beleid van overheden en maatschappelijke organisaties. Dit zijn noties waarmee het fonds Trancity-Valiz wordt samengesteld.

Architectuur en stedenbouw zijn te belangrijk om niet publiek besproken te worden. Maar het betrekken van het publiek bij de ontwikkeling van de gebouwde omgeving is grotendeels gereduceerd tot het afvinken van verplichte inspraakprocedures.

Geïnspireerd door filosofe Hannah Arendt schetst Hans Teerds hoe de gebouwde omgeving de mens conditioneert en daarmee niet alleen invloed heeft op het persoonlijke en sociale leven van haar bewoners, maar ook op de politieke vitaliteit van een samenleving. Ontwerp grijpt in, in de wereld die we delen – om een begrip van Arendt te gebruiken – en dat maakt architectuur en stedenbouw fundamenteel politiek.

Het is de gebouwde omgeving die mensen bij elkaar brengt of van elkaar isoleert. Daarom moet het ontwerp daarvan, juist nu, tegen de achtergrond van woningnood, ecologiecrisis, vergrijzing, armoede en segregatie, onderwerp zijn van een publiek gesprek.

Hans Teerds is architect en stedenbouwkundige. Hij is werkzaam als senior docent en onderzoeker bij de leerstoel voor geschiedenis en theorie van de stedenbouw aan de ETH in Zürich.

stadessays

trancity*valiz, over de stad,
stedelijke ontwikkeling en het
publiek domein

ISBN 978-94-93246-32-4

9 789493 246324 >